

**Міністерство освіти і науки України
Тернопільський національний економічний університет
Навчально-науковий інститут інноваційних освітніх технологій
Кафедра конституційного, адміністративного та фінансового права**

ТУРЧИН Андрій Іванович

**Оціночні поняття
в господарському процесуальному праві України /
Evaluation cocsept in economic procedural law of Ukraine**

**спеціальність: 081 – Право
магістерська програма – Право**

Магістерська робота

Виконав студент групи ПРзм-21
А.І. Турчин

Науковий керівник:
к.ю.н., доцент М.В. Вербіцька

Магістерську роботу допущено
до захисту:
«___»_____2018р.

Завідувач кафедри
д.ю.н., доцент С.К. Гречанюк

ТЕРНОПІЛЬ – 2018

РЕЗЮМЕ

Загальний обсяг **магістерської роботи** становить 118 сторінок, з яких 94 сторінок займає основний текст, 14 – список використаних джерел (124 найменування), 10 – додатки.

Мета дослідження – на основі теоретичного дослідження оціночних понять як наукової категорії у ретроспективному та синтетичному аспектах, виявити основні проблеми застосування господарсько-процесуальних оціночних понять та сформулювати пропозиції щодо їх тлумачення.

Об’єкт дослідження – суспільні відносини з розгляду і вирішення справ господарських судами.

Предмет дослідження – оціночні поняття, використані при формулюванні господарських процесуальних норм, що регулюють суспільні відносини з розгляду і вирішення справ господарськими судами.

Одержані висновки та їх новизна полягають у конкретних пропозиціях щодо оптимізації тлумачення найскладніших у правозастосуванні господарсько-процесуальних оціночних понять, таких як справедливе рішення суду, розумний строк, винятковий випадок, поважність причини, обґрунтований, загальновідомі обставини.

Ключові слова: оціночні поняття, господарсько-процесуальне оціночне поняття, справедливість, розумний строк, винятковий випадок, поважна причина, загальновідомі обставини, обґрунтованість.

RESUME

The total scope of thesis is 118 pages, containing 94 pages of the main text, 14 pages with the list of sources (124 titles), 10 pages of applications.

The aim of the thesis is to define the main problems of implementation of commercial procedural evaluation concepts on the basis of theoretical research of evaluation concepts as a scientific category in the retrospective and synthetic aspects and formulate proposals for their interpretation.

The object of research is the social relations on consideration and resolution of cases by commercial courts.

The subject of the thesis is the evaluation concepts used in the formulation of commercial procedural rules, governing the social relations of consideration and resolution of cases by commercial courts.

The resulting conclusions and their innovation are concrete proposals for optimizing the interpretation of the most complicated commercial procedural evaluation concepts in the enforcement, such as an equitable court decision, a reasonable term, an exceptional case, a valid reason, well-grounded, generally-known circumstances.

Keywords: evaluation concepts, commercial procedural evaluation concept, justice, reasonable term, exceptional case, valid reason, generally-known circumstances, validity.

АНОТАЦІЯ

Турчин А.І. Оціночні поняття в господарському процесуальному праві України. – Рукопис.

Дослідження на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня «магістр» за спеціальністю 8.060101 – Правознавство – Тернопільський національний економічний університет, Тернопіль, 2018.

У магістерській роботі на основі теоретичного дослідження оціночних понять як наукової категорії досліджено історію застосування оціночних понять у праві, з'ясовано причини їх використання як засобу юридичної техніки, описано функції та запропоновано класифікацію господарсько-процесуальних оціночних понять. Виявлено основні проблеми застосування господарсько-процесуальних оціночних понять, сформульовано пропозиції щодо їх тлумачення.

ANOTATION

Turchyn A. I. Evaluation concepts in commercial procedural law of Ukraine. - Manuscript.

Research on gaining education and qualification level of „Master“ in the specialty 8.060101 - Law - Ternopil National Economic University, Ternopil, 2018.

In the thesis the author has investigated the history of using evaluation concepts in law on the basis of theoretical research of the following concepts as a scientific category; has found out the reasons of their usage as means of the legal technique; has described their functions and has proposed a classification of commercial procedural evaluation concepts. The main problems of implementation of commercial procedural evaluation concepts have been defined and proposals for their interpretation have been formulated.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	5
ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. ВЧЕННЯ ПРО ОЦІНОЧНІ ПОНЯТТЯ.....	13
1.1. Історія застосування оціночних понять у праві.....	13
1.2. Використання оціночних понять у нормотворчості.....	28
Висновки до розділу 1.....	34
РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИКОРИСТАННЯ ОЦІНОЧНИХ ПОНЯТЬ У ГОСПОДАРСЬКОМУ ПРОЦЕСУАЛЬНОМУ ПРАВІ	36
2.1. Наукова категорія господарсько-процесуальних оціночних понять	36
2.2. Функції господарсько-процесуальних оціночних понять.....	43
2.3. Класифікація господарсько-процесуальних оціночних понять.....	46
Висновки до розділу 2.....	60
РОЗДІЛ 3. ПРАКТИКА ЗАСТОСУВАННЯ ГОСПОДАРСЬКО- ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ОЦІНОЧНИХ ПОНЯТЬ.....	66
3.1. Основні проблеми тлумачення господарсько-процесуальних оціночних понять.....	66
3.2. Особливості тлумачення окремих видів господарсько- процесуальних оціночних понять.....	73
Висновки до розділу 3.....	88
ВИСНОВКИ.....	91
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	95
ДОДАТКИ.....	108

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ЄС	Європейський Союз
КУпАП	Кодекс України про адміністративні правопорушення
КС України	Конституційний Суд України
м.	місто
ООН	Організація Об'єднаних Націй
П ПВС України	Постанова Пленуму Верховного Суду України
р.	рік
СРСР	Союз Радянських Соціалістичних Республік
ст.	стаття
ГПК України	Господарський процесуальний кодекс України
ч.	частина

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Реформа системи судочинства, що проводиться в Україні, потребує належного наукового супроводу. Викладення трьох процесуальних кодексів (Цивільного процесуального кодексу України, Господарського процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України) у нових редакціях, які набрали чинності з 15.12.2018 р., зумовило потребу у детальному науковому аналізі кожного з них та якнайшвидшу появу наукових розробок, які би полегшили застосування норм цих кодексів на практиці.

Незважаючи на стислість викладу, Господарський процесуальний кодекс України (далі – ГПК України) минулої редакції відрізнявся від інших сучасних йому процесуальних кодексів більшою чіткістю, однак і оціночних понять, застосованих у його викладі, було значно менше (див. додаток А).

ГПК України в редакції Закону № 2147-VIII від 03.10.2017 р. розлогіше регулює господарські процесуальні відносини, містить ряд новацій, відповідних сучасному стану розвитку та застосування інформаційно-комунікаційних технологій, а також, як виявлено у ході дослідження, містить більшу кількість оціночних понять у порівнянні з ГПК України в минулій редакції. Тому прийняття ГПК України у новій редакції підвищує актуальність дослідження оціночних понять у господарському процесуальному праві.

Актуальність дослідження оціночних понять у господарському процесуальному праві зумовлена потребою полегшити на практиці застосування оціночних понять, використаних у ГПК України, що матиме важливе науково-практичне значення як для досягнення мети господарського судочинства (ефективний захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав і законних інтересів фізичних і юридичних осіб, держави), так і для подальшого вдосконалення господарського процесуального законодавства України.

Ступінь дослідження теми. Результати аналізу наукових джерел дають підстави стверджувати про зростання інтересу до оціночних понять у праві.

Загальнотеоретичні дослідження оціночних понять розпочав С. Вільнянський, продовжив В. Кудрявцев, Т. Кашаніна, О. Черданцев та Д. Левіна.

У галузях матеріального права цією науковою проблемою займалися такі учені: у кримінальному праві – В. Питецький, О. Шуміліна, Б. Коробець, Р. Джинджолія, С. Безруков, у адміністративному праві – В. Ігнатенко, у господарському праві – Д. Гараймович, М. Лук'яненко, у трудовому праві – Е. Степанова, інші учені.

У країнах СНД оціночні поняття у господарському процесі належали до кола наукових інтересів учених: Р. Нігмадтінова, який у 2004 р. захистив кандидатську дисертацію «Проблема правових понять та оціночних категорій в господарському процесуальному праві», та Р. Опалева, який у 2008 р. захистив кандидатську дисертацію «Оціночні поняття в арбітражному і господарському процесуальному праві».

В Україні оціночні поняття стали предметом наукового дослідження у загальній теорії права – В. Косовича, у трудовому праві – С. Черноус.

Однак, зарубіжні та вітчизняні дослідження оціночних понять мають здебільшого теоретичний характер та мало зосереджені на практичних аспектах.

Оціночні поняття права є також предметом наукових досліджень процесуалістів України. Зокрема у кримінальному процесуальному праві оціночні поняття стали предметом досліджень І. Тітко (у дослідженні І. Тітко для позначення оціночного поняття застосовує термін «оцінне поняття»). У цивільному процесі науковою проблемою оціночних понять займалась І. Турчин-Кукаріна. У 2017 р. Г. Мойсеєнко захистила дисертацію на тему оціночних понять у адміністративному судочинстві України.

Водночас, проблема оціночних понять у господарському процесі України предметом системного наукового дослідження не була.

Наукові дослідження господарських процесуальних оціночних понять набувають особливої актуальності, зважаючи на відсутність наукових розробок оціночних понять у господарському процесуальному праві України, враховуючи модернізацію господарського процесуального законодавства, системне оновлення суддівського корпусу, що матиме неодмінним наслідком зміну існуючих підходів до застосування цих понять у господарському процесі.

Об'єкт дослідження – суспільні відносини з розгляду і вирішення справ господарських судами.

Предмет дослідження – оціночні поняття, використані при формулюванні господарських процесуальних норм, що регулюють суспільні відносини з розгляду і вирішення справ господарськими судами.

Мета дослідження – на основі теоретичного дослідження оціночних понять як наукової категорії у ретроспективному та синтетичному аспектах, виявити основні проблеми застосування господарсько-процесуальних оціночних понять та сформулювати пропозиції щодо їх тлумачення.

Відповідно до мети сформульовано такі **завдання дослідження**:

- дослідити історію застосування оціночних понять у праві та з'ясувати причини їх використання як засобу юридичної техніки;
- дослідити оціночні поняття у господарському процесуальному праві як наукову категорію;
- виявити функції господарсько-процесуальних оціночних понять;
- запропонувати класифікацію господарсько-процесуальних оціночних понять;
- виявити основні проблеми застосування господарсько-процесуальних оціночних понять та сформулювати пропозиції щодо тлумачення окремих із них.

Методи дослідження. Методологічну основу наукового дослідження становить система загальних та спеціальних методів, які забезпечили об'єктивність результатів дослідження. В роботі для вивчення предмета дослідження у динаміці, розвитку та суперечностях *використано методи діалектики, спостереження, порівняння, абстрагування, методи аналізу* (при структуруванні оціночних понять для вивчення їх сутності) *і синтезу* (для встановлення взаємовпливу структурних компонент оціночних понять), *індукції та дедукції, аналогії та моделювання; сходження від абстрактного до конкретного* (при інтерпретації оціночних понять), *гіпотетико-дедуктивний* (для обґрунтування отриманих результатів дослідження), *системний* (при формуванні концепції господарсько-процесуальних оціночних понять); *спеціальні* (*прогнозування, факторного аналізу, порівняльно-правовий* (при компаративістичному дослідженні зарубіжного господарського процесуального законодавства), *історичний* (при дослідженні оціночних понять у генетичному аспекті), *формально-логічний* (при застосуванні логічних законів у процесі дослідження структури та інтерпретації оціночних понять), *догматичний* (при встановленні змісту правових норм на основі домінуючих у праві незаперечних ідей та соціальних цінностей (демократії, справедливості, верховенства права), та інші методи наукових досліджень.

Застосування вказаних вище методів у сукупності сприяло комплексному дослідженню оціночних понять у загальному та галузевому аспектах, формуванню обґрунтованих науково-теоретичних висновків щодо оптимізації застосування господарсько-процесуальних оціночних понять на практиці.

Теоретичну основу дослідження складають основні положення логіки, філософії, загальної теорії права, цивільного процесуального права, господарського процесуального права, інших галузей права, розроблені, зокрема, такими ученими як О. Андрійчук, А. Андрушко, Н. Артикуца, А. Барак, М. Бару, С. Безруков, С. Бичкова, Ю. Білоусов, А. Боннер, С. Васильєв, Є. Васьковський, А. Венгеров, С. Вільнянський, В. Гойман,

Р. Джинджолія, К. Жоль, Л. Заде, В. Ігнатенко, Т. Кашаніна, М. Кельман, Д. Керімов, В. Ковальський, В. Комаров, Б. Коробець, В. Косович, М. Кострова, В. Кройтор, Ю. Кудрявцев, Д. Левіна, М. Лук'яненко, Д. Луспеник, Е. Маслова, Р. Нігмадтинов, Р. Опалєв, В. Осборн, А. Піголкін, В. Питецький, Е. Пушкар, П. Рабінович, Дж. Роланд, Н. Сакара, О. Святоцький, Т. Соловійова, Е. Степанова, А. Строев, І. Турчин-Кукаріна, М. Треушніков, Л. Туманова, В. Кравчук, О. Угриновська, Ф. Фаткуллін, К. Хавкінс, Ю. Червоний, А. Черданцев, С. Черноус, Н. Чечина, Д. Чечот, Ф. Шостя, М. Штефан, О. Шуміліна, Т. Яблочков, О. Яворська, В. Ярков.

Емпіричну основу дослідження становлять дані, отримані в результаті аналізу окремих судових справ, судових рішень за 2006-2017 рр., оприлюднені у Єдиному державному реєстрі судових рішень, рішення Європейського Суду з прав людини, рішення КС України; узагальнення судової практики ВС України, матеріалів офіційної статистики.

Наукова новизна роботи зумовлена комплексністю дослідження оціночних понять у господарському процесуальному праві України та полягає у тому, що *вперше*:

1) застосовано термін «господарсько-процесуальне оціночне поняття», що визначається як конструкція поняття, яка для створення можливостей ситуативного та індивідуалізованого судового правозастосування формулюється у господарському процесуальному законі шляхом визначення узагальнених абстрактних ознак;

2) встановлено, що господарсько-процесуальним оціночним поняттям властиві такі ознаки: закріплені у господарському процесуальному законодавстві України; застосовуються з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів суб'єктів права у господарському судочинстві; допомагають врахувати ситуацію, що склалася в конкретних умовах місця і часу; створюють умови для стабільності господарського процесуального законодавства; є сферою реалізації судьями

дискреційних повноважень; підлягають обов'язковій дворівневій оцінці з одночасним контролем відповідності результату тлумачення вимогам господарського процесуального закону, сформульованим за допомогою центральних оціночних понять (справедливість, неупередженість, своєчасність);

3) виявлено на основі аналізу емпіричних даних актуальні проблеми практики застосування господарсько-процесуальних оціночних понять та обґрунтовано основні шляхи її удосконалення: оптимізацію тлумачення господарсько-процесуальних оціночних понять права, які викликають найбільші труднощі у правозастосуванні (розумність строку, істотність значення, винятковість випадку, значущість факту, поважність причини, загальновідомість обставин, обґрунтованість); удосконалення використання господарсько-процесуальних оціночних понять права у процесі нормотворення;

4) обґрунтовано пропозиції щодо оптимізації тлумачення найскладніших у правозастосуванні господарсько-процесуальних оціночних понять, таких як справедливе рішенням суду, розумний строк, винятковий випадок, поважність причини, обґрунтований, загальновідомі обставин.

Подальшого розвитку набули вчення про оціночні поняття; система наукових понять господарського процесуального права України; актуальні для запровадження у вітчизняний господарський процес новації, що сприятимуть оптимізації господарського судочинства, підвищенню ефективності розгляду та вирішення господарських справ; система знань у галузі юридичної техніки та нормопроекування.

Практичне значення одержаних результатів дослідження.

Сформульовані у дослідженні висновки та пропозиції можуть бути використані у:

- правотворчій діяльності – для удосконалення господарського процесуального законодавства України;

- практичній діяльності – для оптимізації застосування господарсько-процесуальних оціночних понять, а також при підготовці роз'яснень щодо судової практики;
- навчальному процесі – для викладання курсу «Господарське процесуальне право України» та відповідних спецкурсів;
- науково-дослідній діяльності – для подальшої системної наукової розробки концепції господарсько-процесуальних оціночних понять.

Апробація результатів дослідження. Окремі положення дослідження обговорювалися на I міжнародній студентській науковій конференції «Правова система України в умовах європейської інтеграції: погляд студентської молоді» (м. Тернопіль, ТНЕУ, 3-4 квітня 2017 р.), та опубліковано у збірнику тез цієї конференції.

Структура і зміст роботи обумовлені цілями і завданнями дослідження, необхідністю комплексного розгляду питань, пов'язаних з оціночними поняттями в господарському процесуальному праві України. Робота складається зі вступу, трьох розділів і висновків до кожного з них, загальних висновків, списку використаних джерел, додатків. Загальний обсяг магістерської роботи становить 118 сторінок, з яких 94 сторінок займає основний текст, 14 – список використаних джерел (124 найменування), 10 – додатки.

Література та законодавство використані станом на 14 січня 2018 р.

РОЗДІЛ 1

ВЧЕННЯ ПРО ОЦІНОЧНІ ПОНЯТТЯ

1.1. Історія застосування оціночних понять у праві

Право виникло для встановлення справедливого порядку речей із врахуванням існуючих соціальних цінностей. Воно є регулятором об'єктивної поведінки і одночасно – засобом формулювання програмних ідей. Законодавець, конструюючи правову норму, повинен відшукати межі грамотного нормативного втручання у соціальні процеси.

Для створення умов для ефективного ситуативного правозастосування важливо віднайти компроміс між чіткістю, лаконічністю, однозначністю тексту правової норми та її гнучкістю. Формою такого компромісу є використання у праві оціночних понять як засобу юридичної техніки, що дозволяє забезпечити одночасно баланс чіткості та гнучкості правової норми.

Вважаємо, що поняття називають оціночними¹ через сталий зв'язок із системою суспільних цінностей та зважаючи на потребу оцінювальної діяльності при їх застосуванні. В. Косович відзначив, що оціночні поняття слугують специфічною формою правового закріплення суспільних цінностей [49, с. 38]. Оціночні поняття дають змогу законодавцю інтегрувати у правову норму ціннісні компоненти, які існують у релігійних і моральних нормах, традиціях та обрядах, звичаях ділового обороту та ін. Це забезпечує цілісність, системність, гнучкість регулятивного впливу права на суспільні відносини в конкретних правозастосовних умовах.

Слід одразу обумовити, що використання оціночних понять має не лише позитивні наслідки. Адже, хоча соціальне призначення правотворчості полягає у встановленні певних стандартів [39, с. 14], наявність у правовій нормі оціночних понять розмиває цей стандарт та ускладнює з'ясування її змісту.

---

¹ Ці поняття називають також оцінковими, оцінними. Не виключається їх паралельне вживання, однак термін «оціночне поняття» є більш традиційним для вітчизняної юридичної науки.

На думку В. Жеребкіна, законодавець, формулюючи волевиявлення у формі неоціночних понять, створює умови для однозначності у праві [27, с. 132-133].

Результати тлумачення оціночних понять різних суб'єктів можуть не співпадати, оскільки відрізняються їх світоглядні цінності.

Проте, за час існування людства в умовах активної взаємодії міжнародних спільнот розвинулася відносно стабільна система загальнолюдських цінностей. Оскільки право є віддзеркаленням суспільних цінностей, то слід визнати доцільним використання у праві оціночних понять, що дозволить зробити правову норму ближчою до конкретної правозастосовчої ситуації та врахувати сучасні суспільні цінності.

Історично найважливішу роль оціночні поняття відіграють саме у судовому правозастосуванні. Коли законодавець вважає за доцільне, при формулюванні правової норми він залишає на розсуд судді певні питання правового регулювання, в обумовлених обсягах санкціонує самостійне вирішення правозастосувачем конкретних питань. Використання у праві оціночних понять можна розглядати як спосіб делегування верховною владою частини регулятивних повноважень суддям, які, будучи наділеними правом на розсуд, обирають із кількох передбачених законом альтернатив відповідне правозастосовче рішення.

Оціночні поняття господарського процесуального права, що є предметом нашого дослідження, тісно пов'язані з питаннями суддівського розсуду.

Суддівський розсуд є доволі багатоаспектним явищем і як правова категорія часто зазнає критики. Й. Покровський негативно ставився до суддівського розсуду, вважаючи, що законодавець створює залежність усього господарського життя від дискреційного розсуду суддів та випадковості [79, с. 275].

Однак, суб'єктивність оцінки не означає її довільності. Вважаємо, що індивідуальний судовий розсуд обмежений правовими нормами, обставинами справи, а не волею судді. Адже судова влада розвивається не з метою надання свободи судді, а для свободи закону [124].

Життєві ситуації, з якими стикаються судді, мають такі особливості, які право передбачити не може. Проте для вирішення незвичайного конфлікту все ж потрібна правова основа. «Той, хто в цих умовах заперечує необхідність суддівського розсуду, прирікає складно вирішувані конфлікти на неврегульованість, а суспільство – на хаос», – зазначав А. Барак [6, с. 8].

Ретроспективний аналіз динаміки розвитку оціночних понять у конкретно-історичних умовах дасть змогу з'ясувати їх глибинні сутнісні ознаки, детермінантні зв'язки, піддатливість чи стійкість до впливу певних факторів, дослідити сучасний стан розвитку цього правового явища, спрогнозувати і змоделювати подальші зміни. Якщо підтвердиться, що оціночні поняття є засобом юридичної техніки, апробованим історично, то, враховуючи позитиви їх використання, наукові дискусії щодо доцільності їх використання, зокрема у господарському процесуальному праві, слід вирішити на користь оціночних понять.

Найдавнішим оціночним поняттям є справедливість. У юридичній термінології активно використовують його лексичний відповідник з латинської мови: *justitia* – справедливість, *jus* – право¹. Уже в давні часи людство усвідомило, що судова влада повинна бути об'єктивною. У правових актах, що дійшли до нас, містилися вимоги щодо справедливості, сумлінності суддів, їх незаінтересованості у справі, необхідності пошуку і використання достовірних доказів для прийняття правильного рішення [80, с. 12].

Отже, оціночні поняття як засіб юридичної техніки використовувались протягом усієї історії існування права. Загальновідомий вислів давньоримських юристів твердить «*Jus est ars boni et equi*» (Право є мистецтвом добра і справедливості) [55, с. 11]. За словами О. Черданцева, утверджуючи справедливість як цінність, право й саме стає цінністю [118, с. 334].

Справедливість є центральним оціночним поняттям і фундаментальною правовою цінністю, оскільки виражає загальносоціальну сутність права.

---

¹ Звідси термін «юстиція» – сукупність судових установ, діяльність суду зі здійснення правосуддя, судове відомство.

Соціальна справедливість нерозривно пов'язана з правом. З одного боку, вона визначає право, його зміст, наповнює його принципи про належне та можливе, винагороду та покарання, виступає своєрідним критерієм права, з іншого боку – право втілює соціальну справедливість в життя [94, с. 2].

У різні часи – від первіснообщинного ладу, періоду рабовласництва, пріоритету права власності над людиною і до новітніх часів демократії та проголошення людини найвищою соціальною цінністю, – змінювалися суспільні пріоритети, відображені у правових нормах. Трансформується і зміст поняття справедливості та інших оціночних понять.

Зі справедливістю ототожнюється і правосуддя, що поєднує провадження у справах в єдину морально-правову систему [136 с. 175]. І якщо стосовно права поняття справедливості має філософський характер, то в судовому процесі воно набуває практичного значення [36, с. 414].

Закладаючи у правовій нормі соціальні цінності, суспільство делегує органам судочинства владу, достатню для відновлення доброго, розумного, справедливого – цінного для людства. Практичне ж визначення межі справедливого і несправедливого у праві є складним, дискусійним, оціночним.

Хоча створення давніх правових актів відбувалось у казуїстичний спосіб, проте у юридичній техніці оціночні поняття застосовували. Відомості про це зустрічаються уже у 1750-х рр. до н.е. у § 169 законів царя Хаммурапі, де за допомогою оціночних понять було зазначено: якщо хтось здійснив стосовно батька тяжкий гріх, достатній для позбавлення спадщини, на перший раз треба пробачити йому; якщо ж учинив тяжкий гріх удруге, то батько може позбавити свого сина спадщини [114, с. 19]. «Тяжкість» провини, її «достатність» для позбавлення права на спадщину є оціночними поняттями, конкретизація змісту яких відбувається залежно від обставин правової дійсності.

Китайський мислитель Конфуцій (552–479 рр. до н.е.) цінував справедливість у суспільному та правовому житті й вважав, що справедливе

рішення може прийняти лише мудрий і високоморальний правитель, який сам є носієм найвищих моральних якостей [85, с. 53].

Сократ (469–399 рр. до н.е.) є автором теорії тлумачення понять, яка справила історичний вплив на сучасну теорію інтерпретації права. Поняття справедливості він визначив як слідування мудрості, істинному знанню, порядку речей та законам [67]. Сократівське ототожнення законного зі справедливим підтверджує фундаментальну значущість для права оціночного поняття «справедливість».

У Законах XII таблиць (законодавчому акті Давнього Риму 451–450 рр. до н. е.) було частково деталізовано зміст оціночного поняття «поважність причини пропуску судового розгляду справи». Визнавалися поважними такі причини неявки до суду: тяжка хвороба, співпадіння дня судового розгляду із днем, призначеним для звинувачення когось у зраді [114, с. 47].

Платон (427–347 рр. до н.е.) визначав поняття справедливості у діалектичному зв'язку з належністю діяльності, і часу діяльності¹; значну увагу в своїх працях він звернув на судову систему, судочинство: «Правий суд – вирішення питання про справедливе і несправедливе». Аристотель (384–322 рр. до н.е.) був прихильником законодавчого делегування компетентним посадовим особам, у разі доцільності, права деталізації норми закону в процесі її застосування, але відповідно до загального духу закону. У праці «Політика» Аристотель звертає увагу на те, що «...правильне законодавство повинно бути верховною владою, а посадові особи – одна чи кілька – повинні мати вирішальне значення лише у тих випадках, коли закони не спроможні дати точну відповідь, оскільки нелегко взагалі дати цілком визначені настанови стосовно усіх окремих випадків» [3, с. 467].

У пам'ятці права стародавньої Індії – Законах Ману, що датуються 150–120 рр. до н.е., – було визначено, що до судових справ повинні допускатися

---

¹ Ці погляди набули подальшого розвитку і відобразились згодом у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., де закріплено вимогу розумного строку розгляду справи судом.

свідки, достойні довіри [114, с. 27]. Поняття «достойності» чи «недостойності» довіри також є оціночним та залежним від думки судді.

Цицерон високо цінував правозастосовчу думку судді і називав суддю законом, що говорить, а закон – німим суддею [116, с. 135, 133].

У II ст. н.е. римський юрист Гай писав: «Тепер... суддя присуджує таку суму, на яку ми оцінили шкоду, або менше, на свій розсуд» [114, с. 66]. Наділення римських суддів у II ст. н.е. ширшими праворозсудними повноваженнями свідчить про розвиток судової системи та підвищення довіри до суду загалом.

Спробу деталізувати оціночне поняття «поважна причина неявки на суд» відображено у пам'ятці права епохи Середньовіччя «Салічній правді» (VI-IX ст.ст.) [88].

З IX ст. н.е. Ярослав Мудрий, Ярославичі, Володимир Мономах заклали правові основи державності у «Руській Правді»; було створено «Устав Великого князя Ярослава», «Устав Володимира Всеволодовича», інші документи, що доповнювали «Руську правду» [101, с. 17]. Син Володимира Великого князь Ярослав, за якого Руська держава набула особливого розвитку, у виданому ним Уставі, усвідомлюючи важливість справедливого і неупередженого судочинства, писав: «Бійтеся, хто не судив справедливо...» [101, с. 179].

У Повчальній настанові «Про суддів» (близько 1000 р.) значилось, що кожен, хто судить справедливо, тримає чаші терезів у руках, кладе на кожну із них справедливість і милосердя, і спершу він визначає за справедливістю відшкодування (bote) за скоєне, а потім за милосердям співрозміряє з виною штраф (wite) [114, с. 231-232].

У першій неписаній конституції Англії – Великій Хартії Вольностей (1215 р.) – про справедливість йдеться як про соціальну цінність: «нікому не будемо продавати права і справедливості, нікому не будемо відмовляти в них чи уповільнювати їх» [114, с. 131]. Творці Англійської конституції початку XIII ст. замислювалися і над платонівською ідеєю – проблемою своєчасності реалізації права особи. Ця ідея відображена у чинному міжнародному, а також у

внутрішньому, зокрема господарському процесуальному законодавстві як вимога щодо розумності строку розгляду справи судом, що є оціночним поняттям та водночас однією з ключових вимог процесуального закону та міжнародних актів.

Представник теологічного світогляду Ф. Аквінський (1225–1274 рр.) вважав, що Бог є першопричиною усіх речей та їх зразком, тому держава, право, суддівство повинні наслідувати божий порядок речей.

За Литовсько-Руської доби значна увага у судочинстві України зосереджувалася на встановленні за допомогою оціночних понять вимог до свідків. Свідками могли бути лише християни, добрі, вірогідні і непідозрілі у ніякому злочині [76, с. 59].

Середньовічний збірник законів Сербії – Законник С. Душана (1349 р.) – визначав порядок ведення судового процесу: «Усі судді нехай судять по Законнику, справедливо, і не судять зі страху моєї царської величності» [114, с. 152]. У п. 7 Великого березневого ордонансу (1357 р.) зазначалось: «Ми строго наказуємо усім суддям держави терміново і добре відправляти правосуддя в усіх інстанціях, поводитися з ними (підсудними) чемно і дружелюбно, також із бідними людьми, що будуть мати до них справу» [34, с. 70].

У акті Великого князівства Литовського – Судебника Казимира (1468 р.) – також використано оціночні поняття: «Судді, тримаючи ваги в руці, зважуючи рівними чашами, повинні ухвалювати справедливий вирок, маючи перед очима при його обдумуванні і складанні самого бога, і щоб (не змели) як марнотратники своєї честі і гонителі її що-небудь чинити в шкоду іншій стороні проти своєї совісті і справедливості, з упередженості або за дарунки...» [98].

Значну увагу справедливості суддівської оціночної діяльності відведено у російському збірнику законів – Судебнику (1497 р.), яким заборонено брати хабарі, а також вирішувати справу несправедливо через помсту чи дружбу зі стороною. Рішення, ухвалене без належного розгляду справи в суді, визнавалося недійсним, а відповідачу поверталось усе стягнуте з нього [121, с. 73, 79].

Як бачимо, з еволюцією права та суспільства трансформується розуміння умов удосконалення правосуддя – від простої вимоги забезпечити справедливість до визначення факторів впливу на справедливість суддівського рішення.

У 1523 р. прийнято Вірмено-Кипчакський процесуальний кодекс, де із використанням оціночних понять у ст. 62 визначалось, що суд повинен призначити заявникові належний термін до повернення відповідача в здоров'ї, щоб його родичі, батько або мати, або дружина, або сини, або брати, ніяк не постраждали через вчинений їх близьким борг» [4]. Питання про належність терміну, що відводився на явку відповідача, вирішувалося на розсуд судді.

Значну увагу звернено на справедливість суддівства у шостому розділі Статуту Великого князівства Литовського (1529 р.). У цьому документі визначено також перелік поважних причини неявки до суду, серед яких – хвороба та перебування на великокняжій службі [96].

У цей же історичний період інші оціночні поняття («необхідна оборона», «достатність доказів») застосовувалися, наприклад, у пам'ятці німецького права Кароліні (1532 р.) [114, с. 115].

Казуїстичність правових норм Судебників 1468 та 1550 років виключала потребу активного використання оціночних понять. Проте, у п. 1 Судебника царя і великого князя Іоана Васильовича (1550 р.) суддям заборонялося товаришувати з кимось і мститися комусь для забезпечення справедливості правосуддя [93, с. 67].

Англійський філософ-матеріаліст Т. Гоббс (1588–1679 рр.) зробив внесок у формування сучасної концепції телеологічного (цільового) тлумачення: закон не може перечити розуму, законом є не буква, а те, що відповідає наміру законодавця [19, с. 209]. Т. Гоббс був переконаний, що писані закони не можна зрозуміти без знання причин, заради яких закони складені [19, с. 219]¹.

---

¹ Т. Гоббс визнав залежність справедливості оціночної діяльності від: особистих інтелектуальних можливостей судді (здатності логічно мислити, уникати помилок, робити правильні висновки), неупередженості (здатності протистояти впливу грошей, влади, страху перед майбутнім, розмежовувати

У французькому Нантському едикті (1598 р.) з метою забезпечити справедливий судовий розгляд справ з'явилося положення ХХХ, в якому містилася пряма вимога щодо здійснення правосуддя без упередження, ненависті або покровительства [35, с. 135].

В американському Біллі про права (1689 р.) за допомогою оціночних понять зазначалося, що не допускається вимагання надмірних застав, ні накладання надмірних штрафів або жорстоких і надзвичайних покарань [34, с. 151].

Французький правник та філософ Ш.-Л. Монтеск'є у праці «Про дух законів» звернув увагу на тлумачення поняття «справедливість»: «...розуміння справедливості як відношення між речами дає об'єктивний критерій відрізнєння права від свавілля» [2, с. 80]. Боротьбі за справедливість присвячена й висвітлена у працях Ш.-Л. Монтеск'є ідея розподілу державної влади.

У добу української Гетьманщини за допомогою понять «чесність» і «правдомовність» визначали вимоги до свідків. У судовому процесі свідком могла бути тільки людина «чесна, правдомовна, некарана, християнського віровизнання» [76, с. 77].

Поширення у XVIII ст. природно-правових ідей, розвиток юридичної техніки від казуїстичності до узагальненості правових норм, підвищення їх пристосованості до багаторазового використання у ряді однотипних випадків (універсалізація) зумовили активізацію використання оціночних понять у праві.

Так, у п. 2 арт. 1 глави 7 «Прав, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.) (далі – Прав) робиться спроба розтлумачити зміст оціночного поняття «справедливість» та зазначається, що справедливістю є віддавати кожному те, на що він має право. У п. 1 арт. 2 глави 7 Прав сформульовано критерії добору кандидатів на посади суддів. З метою забезпечити справедливий розгляд справ зазначено, що «в чин суддівський можуть бути вибраними люди гідні, заслужені, у вірності імператорській величності не підозрілі, добросовісні,

---

внутрішнє усвідомлення себе як людини з притаманними їй почуттями (любові, симпатії, співчуття, страху, гніву, обурення тощо) та як суб'єкта оціночної діяльності, який повинен приймати рішення незалежно від почуттів).

грамотні, в праві мистецькі, вправні, з законного подружжя народжені, чесного походження, в словах і діях постійні... не мздоприйомні». А у п. 2 арт. 4 глави 7 Прав міститься вимога судити без всякої пристрасті [83, с. 80-81, 83].

Цікавим для дослідження є п. 5 арт. 4 глави 7 Прав, де говориться «якби для вирішення справи було недостатньо положень Прав, то судді повинні, схилиючись до справедливості, судити по совісті...» [83, с. 85]. Вимога «безволокитного відправлення справ» розвинулася в сучасну вимогу забезпечення розгляду справ у розумні строки, що є оціночним поняттям (п. 2 арт. 10 глави 7 Прав) [83, с. 97].

Німецький філософ І. Кант розумів справедливість як категоричний імператив та адекватну відповідь людині на її вчинки. Покарання злочинця справедливе, адже виявивши бажання погано поводитися з іншими людьми, злочинець, як людина розумна, проголошує, як поводитися з ним [67].

У § 29 «Загальноземського уложенія для пруських держав» (1794 р.) за допомогою оціночних понять визначено, що «держава може обмежувати приватну власність своїх громадян лише тоді, коли цим попереджається істотна шкода іншим громадянам чи самій державі, чи для інших громадян виникне помітна вигода; але власник не повинен нести ніякого збитку» [114, с. 119].

Застосовано оціночні поняття також у Декларації незалежності США (1776 р.), у якій зазначено, що «розважливість приписує, щоб уряди, встановлені з давніх часів, не змінювалися з незначних і скороминущих причин...» [34, с. 153].

В австрійському Статуті цивільного судочинства (1895 р.) використано оціночні поняття «поважна причина» (ст. 134-135), «своєчасність» (ст. 139), «непередбачувані та невідворотні обставини» (ст. 146), «негожість для моральності та громадського порядку» (ст. 172) [104, с. 55, 57-58, 69].

У підручнику російського цивільного судочинства Є. Нефедьєва (1909 р.) зазначено, що приводом для початку законопроектних робіт над Судовими статутами (1864 р.) була приватна справа, у ній імператор Микола I,

накладаючи у 1848 р. резолюцію, висловив думку, що «виклад причин повільності непомірної, з якою здійснюється ця відома справа, явно виставляє всі недоліки нашого судочинства» [70, с. 28]. Як наслідок, у п. 12 Статуту цивільного судочинства Росії (1864 р.) відображено прототип сучасної вимоги щодо відповідності правового порядку критеріям розумності [99], що є оціночним поняттям. В указі імператора Олександра II від 20.11.1864 р. зазначено: «ці проекти цілком відповідають бажанню Нашому запровадити в Росії суд скорий, правий, милостивий і рівний для всіх підданих наших» [22, с. 30].

За спостереженнями Й. Покровського, у кодифікаційних роботах кінця XIX ст. існувала тенденція умисного вираження законодавцем своєї думки у загальній невизначеній формі, що давало згодом можливість заповнення подібного «каучукового параграфу» на вільний розсуд суду.

Розширення свободи суддівського розсуду ставилося за особливу заслугу, наприклад, Німецькому зводу. Цю тенденцію санкціонував Швейцарський кодекс та Австрійське законодавство [79, с. 96-97]. У російському законодавстві такі ідеї були непопулярними.

Період від початку 20-х рр. і до сер. XX ст. характеризується поступовим пробудженням інтересу радянських юристів до формування аксіологічної концепції права. Оціночні поняття виявилися зручним засобом юридичної техніки, який дозволив пом'якшити суворий формалізм правової норми та ввести в механізм правового регулювання соціально-ціннісні компоненти (партійну ідеологію, мораль), проте створити умови для вільного поведіння позасудових органів (так званих «двійок», «трійок») із правовою нормою в репресивних цілях.

Залежність використання оціночних понять від конкретно-історичних умов у 70-х рр. минулого століття стала предметом дослідження Т. Кашаніної. У перші роки Радянської влади вільний розсуд, у тому числі той, що надавався засобом оціночних понять, був досить поширеним. Особливо це стосувалося

сфери заходів кримінальної та адміністративної репресії. Дозвіл розсуду в таких широких межах був необхідністю» [37, с. 125-126].

Ці обставини стали додатковим фактором популяризації оціночних понять. Так, при аналізі ЦПК УРСР (1924 р.) виявлено активізацію використання таких оціночних понять: інтерес (ст. 1), заінтересована сторона (ст. 2), неповнота і нестача закону (ст. 4), добросовісність користування процесуальними правами (ст. 6), негайно (ст. 6), неповажність причини (ст. 49), недостатність доказів (ст. 118), істотність значення для справи (ст. 119), випадки, які не терплять відкладення (ст. 126) [23]. У коментарях до ЦПК УРСР 1924 р. та ЦПК РРФСР 1923 р., укладених Ф. Шостею, містився витяг із промови М. Калініна (Голови Президіуму ЦВК СРСР з 1922 по 1938 роки), в якій йшлося про те, що судді повинні бути не лише «талмудистами», не лише сліпими виконавцями закону, але і його творцями [23, с. 19].

Нівелювання цінності людини під час Першої та Другої світових воєн, післявоєнне усвідомлення масовості людських втрат зумовило поширення ідей соціальної цінності людини, гуманізації права і держави, суспільства як у державах соціалістичного табору, так і у капіталістичних країнах. Відбувається сплеск активності використання оціночних понять у текстах міжнародних договорів.

Зокрема, у прийнятій 10.12.1948 р. Генеральною Асамблеєю ООН Загальній декларації прав людини за допомогою оціночних понять (наприклад, «ефективне» (поновлення у правах), «повна рівність», «справедливість», «незалежність суду», «безсторонність суду») окреслено основні міжнародні державно-правові цінності. За підрахунками В. Косовича, цей документ містить 28 оціночних понять [49, с. 109].

У 1950 р. прийнято Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод. Використання у ній оціночних понять (наприклад, «справедливість») розпочинається вже з преамбули, і лише у ст. 6 Конвенції використано такі оціночні поняття: «справедливий», «розумний строк»,

«незалежний суд», «безсторонній суд», «обґрунтованість», «інтереси моралі», «інтереси громадського порядку», «інтереси національної безпеки», «інтереси неповнолітніх», «сувора необхідність», «особливі обставини», «можливість шкоди інтересам правосуддя» та ін. Загалом у тексті цього акта В. Косович нарахував 62 оціночних поняття [49, с. 113].

Право кожного на справедливий і прилюдний розгляд справи компетентним, незалежним і безстороннім судом закріплено у 1966 р. у Міжнародному пакті про громадянські та політичні права [64]; справедливість покладено в основу і Монреальської універсальної декларації про незалежність правосуддя [66].

Як бачимо, починаючи з 1950-х рр., у важливих міжнародних угодах активно використовуються оціночні поняття. Вимоги практики і потреби сучасності створюють відповідне замовлення на теоретичне дослідження оціночних понять. Зокрема, у 1956 р. С. Вільнянський уперше використав науковий термін «оціночне поняття», а в 1963 р. у праці В. Кудрявцева «Теоретичні основи кваліфікації злочинів» оціночні поняття набули подальшої наукової розробки і стали самостійною теоретичною категорією юриспруденції.

На відміну від активного використання оціночних понять у міжнародному правотворенні, у радянському з обережністю ставилися до розширення дискреційних повноважень суддів. У ЦПК України від 18.07.1963 р. практично відсутні оціночні поняття. З прийняттям Основного Закону СРСР у 1977 р. оціночне поняття «справедливість» набуло статусу конституційного [11, с. 3], що є ознакою активної інтеграції аксіології та оціночних понять у радянське право.

Загальносвітові тенденції демократизації суспільства, розпад Радянського Союзу, утвердження загально дозвільного принципу правового регулювання статусу людини в державі зумовили актуалізацію розвитку концепції ціннісного у праві загалом та оціночних понять зокрема. На

початку ХХІ ст. оціночні поняття у праві набули подальших загальнотеоретичних і галузевих розробок.

За результатами дослідження оціночних понять, проведеного В. Косовичем, кількість оціночних понять у Цивільноу кодексі, Цивільному процесуальному кодексі, Кодексі законів про працю України зростає. На підставі аналізу рівня використання у національному законодавстві оціночних понять він дійшов висновку, що в нормативно-правових актах України упродовж двох останніх десятиліть простежується тенденція до збереження сталого обсягу, а іноді й зростання кількості оціночних понять у чинних кодексах [49 с. 66, 34]. У сучасному ГПК України 470 разів використано понад 190 господарсько-процесуальних оціночних понять. Звідси можна зробити висновок, що використання оціночних понять при конструюванні правових норм є ознакою демократизації суспільства.

Здійснений аналіз історично-правових джерел та філософських праць дав змогу періодизувати використання у праві оціночних понять. Пропонуємо виділити п'ять основних періодів розвитку і застосування оціночних понять:

1. Доісторичний період (до VIII ст. до н.е.) характеризується використанням оціночних понять при відсутності відповідних теоретичних і методичних розробок та домінуванням оціночних понять у звичаєвому праві.

2. Античний період (від VIII ст. до н.е. до VI ст. н.е.) відзначається появою фундаментальних філософських праць Конфуція, Сократа, Платона, Аристотеля, Цицерона, А. Августина, присвячених ідеям справедливості та правосуддя, які було розвинуто у подальшому та які залишаються актуальними. Це стосується, зокрема, теорії тлумачення понять, спроб деталізувати окремі оціночні поняття, обґрунтування об'єктивної потреби у дозованому використанні оціночних понять у випадках, коли це справді необхідно, ідеї важливості вчасного захисту порушеного права, коректного текстуального оформлення правової норми для її тлумачення та застосування.

3. Середньовічний період (від VI ст. до XVIII ст.) характеризується подальшими спробами розробити критерії оціночної діяльності, становленням справедливості як фундаментального принципу судочинства, теоцентричністю судового тлумачення при застосуванні оціночних понять, поширеним застосуванням ордалій, що свідчить про неготовність суддів приймати складні оціночні рішення, небажання нести особисту моральну відповідальність за свою оціночну діяльність та про складність застосування оціночних понять в умовах відсутності методичних розробок. У XV ст. поширилась ідея цільового (телеологічного) тлумачення оціночних понять та було висунуто основні вимоги щодо діяльності судді, спрямовані на забезпечення його неупередженості.

4. Період нової історії (від XVIII ст. до XX ст.), якому притаманна насиченість правових актів оціночними поняттями (що пов'язано з розвитком юридичної техніки та поступовою відмовою від казуїстичних правових норм), хоча методології їх тлумачення ще не розроблено.

5. Період новітньої історії (XX ст. - початок XXI ст.) відзначається посиленням інтересу до аксіологічної концепції права, характеризується сплеском наукової активності у дослідженні оціночних понять як самостійної теоретичної категорії, що створило основу для її подальшої наукової розробки.

Запропонована періодизація дозволяє констатувати, що існування у праві оціночних понять відповідає центральній ідеї права – справедливості, а найважливішу роль у розвитку використання оціночних понять мали період античності, нової та новітньої історії.

Підтверджене ретроспективним аналізом правових актів використання оціночних понять як засобу юридичної техніки свідчить про історичну виправданість їх використання від часу виникнення права і до сучасності.

Використання оціночних понять як засобу юридичної техніки пов'язується з відмовою від казуїстичності правових норм та орієнтованістю

на узагальнення й універсалізацію їх регулятивного впливу на динамічні суспільні відносини.

Активність використання оціночних понять у праві напряду пов'язане із рівнем розвитку демократії, адже їх використання при конструюванні правових норм характерне для загально дозвільного типу правового регулювання з незамкнутим правовим статусом особи, а делегування суддям права деталізувати закон при визначенні змісту оціночних понять свідчить про довіру до судової влади в суспільстві. Використання оціночних понять можна також розглядати як ознаку лібералізації судочинства [109].

Значна кількість оціночних понять у сучасному господарському процесуальному праві України, актах міжнародного законодавства, наявність тенденції до їх подальшої популяризації й ускладнення у зв'язку з цим правозастосовчої практики зумовлюють потребу в подальшому дослідженні оціночних понять.

1.2. Використання оціночних понять у нормотворчості

Один з перших дослідників оціночних понять Т. Кашаніна у 1974 р. класифікувала причини їх використання на дві групи: об'єктивні та суб'єктивні. До об'єктивних вона зарахувала багатоманітність та швидкоплинність суспільного життя, видозмінюваність явищ соціальної дійсності, органічну взаємодію права і моралі. Суб'єктивними причинами використання цих понять Т. Кашаніна назвала похибки, помилки при складанні норм права, недостатній ступінь розвитку юридичної науки, юридичної техніки, правового інструментарію, практики застосування правових норм [37, с. 31-33].

На наш погляд, для виявлення причин використання оціночних понять як засобу юридичної техніки необхідно найперше проаналізувати об'єктивні правові потреби в їх використанні та властивості оціночних понять, які дозволяють задовольнити ці потреби.

М. Лук'яненко обґрунтувала, що правові норми, які містять ці поняття, відомі усім правовим системам, а становлення оціночних понять пов'язане саме з удосконаленням техніки правотворчості за рахунок збільшення абстрактності та зменшення казуїстичності приписів [60, с. 11]. Учений Ю. Грошевий відзначив, що оціночні поняття виконують функцію прив'язки юридичного формалізму до конкретних умов життя [24, с. 279]. Науковець А. Хворостянкіна вважає, що принцип «гнучкості» права, як і принцип правової стабільності, спрямований на забезпечення прав людини. Встановлення меж обсягу і змісту оціночних понять позбавляє право можливості швидко пристосуватися до змінених суспільних умов [113]. Це твердження співзвучне з мотивами, вказаними у преамбулі як причина викладення Комітетом Міністрів держав-членів у Рекомендації R 84/5 принципів господарського судочинства, спрямованих на удосконалення судової системи. Такими мотивами слугує необхідність спростити господарське судочинство і зробити його гнучким й оперативним, забезпечити доступ сторін до спрощених і більш швидких форм судочинства та захистити їх від зловживань чи затримок, зокрема, наділивши суд повноваженнями здійснювати судочинство більш ефективно.

Оціночні поняття – ефективний засіб універсального, гнучкого та пластичного регулятивного впливу на суспільні відносини. За їх допомогою усувається люфт між регулятивними правовими нормами та конкретними суспільними відносинами і правозастосовчими ситуаціями, що виникають.

Погоджуємось із думкою Ю. Кудрявцева, що законодавець не в змозі користуватися лише конкретними нормами [53, с. 129]. Вважаємо використання оціночних понять у правотворчості неминучим унаслідок специфіки людського мислення і мови. Так, засновник некласичної логіки Л. Заде стверджував, що, по суті, усі людські поняття є нечіткими, оскільки утворюються в результаті групування точок чи об'єктів, об'єднаних за схожістю [29].

Об'єктивну правову потребу у трансформації малоефективних, з точки зору юридичної техніки, казуїстичних правових норм в універсальні, гнучкі правила, розраховані на багаторазове застосування в однотипних правозастосовчих ситуаціях, задовольняє властивість оціночних понять узагальнювати і групувати позначувані ними явища правової дійсності, їх нормативна пластичність.

У доктрині кримінального права визнано, що наявність оціночних понять у кримінальному законодавстві неминуха, оскільки об'єктивно зумовлена динамізмом суспільних відносин, мінливістю економічної і соціальної ситуації в країні, багатоманітністю форм людської поведінки та її результатів [51].

Законодавець, створюючи правову норму, розробляє регулятор майбутніх суспільних відносин і повинен сконструювати їх еволюційну модель, а передбачити усі варіанти розвитку майбутніх подій практично неможливо.

Використання оціночних понять у міжнародних документах В. Косович назвав можливістю нормативного закріплення певних «параметрів» прав людини, вимог до забезпечення цих прав незалежно від специфіки конкретних історичних умов різних держав світу (універсалізація стандартів прав людини), можливістю закріплення певного правового статусу особи на міжнародному рівні [49, с. 109, 112].

Активне використання оціночних понять у нормативно-правових актах, у тому числі в ГПК України, свідчить про розвиток законодавства України як країни романо-германської правової системи, за новим вектором, який пом'якшує концептуальні протиріччя, що існують у праві країн англо-саксонської та романо-германської правових систем. Цей напрям співзвучний з ідеями євроінтеграційного розвитку України.

Правову потребу глобалізації суспільства задовільняє така властивість оціночних понять, як мінімізація взаємовиключного впливу різних систем права, ідеологій та культур договірних держав у міжнародних відносинах.

Судове право, створюване судьями, називають «живим правом» [118, с. 269]. Оціночні поняття сприяють усебічному врахуванню при розгляді справи соціально-політичної обстановки в країні, обставин конкретної правозастосовчої ситуації, створюють умови для індивідуалізованого підходу до вирішення справи.

Уведенням у право оціночних понять законодавець неначе «уступає частину своїх функцій при вирішенні конкретних питань правозастосовчому органу» [7, с. 105]. Окремі вчені, наприклад Є. Васьковський, безпосередньо пов'язують існування судів із потребою конкретизувати абстрактні норми права для застосування до окремих випадків [13, с. 44].

Отже, правову потребу мінімізувати прогалини правового регулювання задовольняє така властивість оціночних понять, як закріплення в дозволених законом рамках права на розсуд правозастосувача (піднормативна деталізація).

О. Боннер зауважив, що відсутність надлишкової деталізації в правовому регулюванні є проявом важливих переваг правового регламенту, інакше довелось б збільшувати обсяг нормативно-правових актів, включаючи туди як явно очевидні положення, так і малопоширені випадки. Норми права загального характеру часто зручніше застосовувати в конкретній ситуації. Наявність такого роду правил дає змогу кваліфікованому правозастосувачу реалізувати норму відповідно до її смислу і призначення, а також з урахуванням обставин справи [12, с. 159]. Дослідник оціночних понять в антимонопольному законодавстві Н. Корчак також відзначила цю властивість оціночних понять, назвавши їх засобом законодавчої економії. Посилаючись на Д. Гараймович, вона звернула увагу на те, що «звичайна» норма права черпає інформацію з себе, а норма з оціночними поняттями «вбирає» весь розум оточуючого середовища [47].

Отже, правову потребу у зменшенні обсягу та у модернізації нормативно-правових актів (мінімізації кількості правових норм) задовільняє така

властивість оціночних понять, як забезпечення нормативної економії та нормативної актуалізації.

Обґрунтовуючи переваги використання оціночних понять, В. Косович зазначив, що тільки оціночні поняття можуть регулювати: суспільні відносини, соціальна значущість яких швидко змінюється з плином часу; факти, що можуть набути «заданого» у законі значення, зокрема у випадку в разі набуття певними явищами «узаконеної» соціальної значущості лише у сукупності з індивідуальними особливостями кожного конкретного відношення; відносини та факти, які мають ідентичну соціальну значущість, проте формальні ознаки яких є різними у кожній конкретній ситуації; відносини з яскраво вираженим морально-етичним змістом, що можуть мати різноманітні варіанти, «відтінки» соціальної значущості і які неможливо обмежити наперед встановленими формальними рамками, показниками.

На думку В. Косовича, наявність у тексті юридичної норми оціночного поняття призводить до формальної невизначеності правової норми. Конструюючи оціночно-правову норму, законодавець нібито делегує частину своїх повноважень щодо правового регулювання суспільних відносин суб'єктам застосування права у частині індивідуального вирішення конкретної справи і найповнішого задоволення інтересів її учасників [48, с. 53].

Застосування у законодавстві оціночних понять сприятливе для ситуативного й індивідуалізованого правозастосування, адже надає правовій нормі універсальності, гнучкості, сучасності та змістової широти; забезпечує її еволюцію та відповідність динаміці суспільних відносин.

Незважаючи на складнощі, що можуть виникати при використанні оціночних понять у нормотворчій, інтерпретаційній, правозастосовчій діяльності, їх неможливо виключити із законодавства. Цей засіб юридичної техніки надає гнучкості й рухливості правовому регулюванню; забезпечує економність і компактність законодавчих формулювань; пом'якшує правовий формалізм, націлений на узгодження змісту правових і моральних норм;

дозволяє враховувати особливості конкретного випадку, суспільно-політичну обстановку, які неможливо детально відобразити за допомогою формально визначених понять в законодавстві.

При використанні оціночних понять як засобу юридичної техніки слід враховувати, що в окремих випадках їх використання недоцільне. Не варто формулювати за допомогою оціночних понять, наприклад, права й обов'язки, підстави відповідальності суб'єктів права, адже невизначеність їх регламентації може зумовити нівелювання превентивної функції права, навіть прав людини. Норми закону не слід перенасичувати оціночними поняттями.

Відсутність спеціальних теоретичних розробок та методики застосування оціночних понять негативно позначається на раціональності правозастосування, результатах суддівської оціночної діяльності, призводить до судових помилок. Тому оціночні поняття як засіб юридичної техніки мають використовуватись із врахуванням перспективи їх коректного застосування: стану готовності суб'єктів оціночної діяльності (насамперед суддів) до роботи з цими поняттями, наявності організаційних, методичних умов для їх застосування. Використання оціночних понять як засобу юридичної техніки має детермінуватись правовими потребами у законотворенні, властивостями предмета правового регулювання, обставинами об'єктивної дійсності, перспективами коректного застосування оціночних понять.

Якщо мінімізувати негативні наслідки використання оціночних понять за допомогою організаційних і методичних умов їх застосування, стають очевидними переваги їх використання: універсальність і гнучкість регулятивного впливу на суспільні відносини (нормативна пластичність¹); зменшення прогалин у законодавстві (піднормативна деталізація); постійне осучаснення правових норм (нормативна актуалізація); їх легка пристосовуваність до динаміки суспільного життя, конкретно-історичних умов

---

¹ Гнучкість правової норми – це її властивість в певних межах адаптувати регулятивну правову вимогу до обставин справи; пластичність – її здатність під впливом чинників пристосуватися до змінних умов правозастосовного середовища, зберігаючи цілісність, актуальність, регулятивний потенціал.

місця, часу і стану, суб'єктного складу правозастосовчої ситуації (ситуаційність); відображення у праві домінуючих суспільних цінностей (аксіологічний компонент); мінімізація обсягу й кількості норм права (нормативна економія).

Висновки до розділу 1

На основі результатів аналізу історично-правових джерел, нормативно-правової бази, наукових праць, зроблено низку теоретичних узагальнень.

1. Існування у праві оціночних понять історично зумовлене та відповідає центральній ідеї права – ідеї справедливості.

2. Застосування у праві оціночних понять є об'єктивною необхідністю, адже, аби не стримувати розвиток суспільних відносин в умовах демократії і загально дозвільного принципу правового регулювання, норма права повинна бути гнучкою та пластичною, що забезпечується використанням оціночних понять.

3. Серед основних періодів розвитку і використання оціночних понять можемо виокремити: доісторичний (до VIII ст. до н.е.); античний (від VIII ст. до н.е. до VI ст. н.е.); середньовічний (від VI ст. до XVIII ст.); нової історії (від XVIII ст. до XX ст.); новітньої історії (від XX ст. до початку XXI ст.). Виявлено, що найважливішу роль у розвитку оціночних понять як правових явищ відіграли періоди античності, нової та новітньої історії. Головним чином використання оціночних понять як засобу юридичної техніки пов'язується з відмовою від казуїстичності правових норм та з орієнтованістю на узагальнення й універсалізацію їх регулятивного впливу на динамічні суспільні відносини.

4. Використання оціночних понять при конструюванні правових норм характерне для загальнодозвільного типу правового регулювання з незамкнутим правовим статусом особи, а делегування суддям права деталізувати закон при визначенні змісту оціночних понять свідчить про довіру суспільства до судової влади та є ознакою лібералізації судочинства.

5. Основними причинами використання оціночних понять є потреба трансформувати казуїстичні правові норми в універсальні гнучкі правила, розраховані на багаторазове застосування в однотипних ситуаціях; здійснювати правове регулювання, яке не стримує розвитку суспільства; закріпити у праві суспільні цінності; мінімізувати прогалини правового регулювання; зменшити обсяг нормативно-правових актів та модернізувати їх; здійснити піднормативне правове регулювання; потребу в глобалізації суспільства.

6. Використання оціночних понять як засобу юридичної техніки відповідає вказаним потребам завдяки таким властивостям оціночних понять: нормативна пластичність; незамкнутість логічного змісту та обсягу; наявність ціннісного (аксіологічного) компонента; можливість закріплення в дозволеніх законом рамках розсуду правозастосувача та зменшення прогалин у праві (піднормативна деталізація); забезпечення нормативної економії та нормативної актуалізації, ситуаційності.

7. Використання у правових нормах оціночних понять має переваги: універсальність і гнучкість регулятивного впливу на суспільні відносини (що забезпечує така властивість оціночних понять, як нормативна пластичність); зменшення кількості прогалин у законодавстві (піднормативна деталізація); постійне осучаснення правових норм, що містять оціночні поняття (нормативна актуалізація); їх легка пристосовуваність до динаміки суспільного життя, конкретно-історичних умов місця, часу і стану, суб'єктного складу правозастосовчої ситуації (ситуаційність); відображення у праві домінуючих суспільних цінностей (аксіологічний компонент); мінімізація обсягу й кількості норм права (нормативна економія).

8. В окремих випадках використання оціночних понять недоцільне. Зокрема, не варто формулювати за їх допомогою права й обов'язки, підстави відповідальності суб'єкта права.

РОЗДІЛ 2

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИКОРИСТАННЯ ОЦІНОЧНИХ ПОНЯТЬ У ГОСПОДАРСЬКОМУ ПРОЦЕСУАЛЬНОМУ ПРАВІ

2.1. Наукова категорія господарсько-процесуальних оціночних понять

У порядку господарського судочинства вирішується доволі широка категорія справ, що ускладнює діяльність відповідних судів та підвищує значущість її коректності.

Головними орієнтирами в цій діяльності є сформульовані за допомогою оціночних понять вимоги ГПК України щодо справедливості, неупередженості, своєчасності розгляду справ (ст. 2 ГПК України). Наявність у господарському процесуальному праві України оціночних понять – ознака планомірного демократичного розвитку правової системи та лібералізації процесу розгляду справи у господарському судочинстві.

Застосуванням оціночних понять уже з другої статті господарського процесуального закону підкреслюється не лише фундаментальна теоретична, а й основоположна прикладна значущість правильного застосування оціночних понять.

Існують різні погляди на те, як називати оціночні поняття. Для їх позначення використовують терміни «оціночні поняття» [54; 73], «оціночні терміни» [118], «оціночні категорії» [25], «оціночні судження» [17]. Зустрічаються й інші назви – «оцінкові», «оцінні» поняття.

«Терміном» називають слово або словосполучення, яке виражає певне поняття галузі науки, техніки, мистецтва, суспільного життя [91, с. 819].

Іншими словами, терміном є «наукове слово», яким позначається наукове поняття. При формулюванні тексту правової норми законодавець використовує

на позначення понять слова, які в контексті юридичної науки слід іменувати термінами¹.

Враховуючи, що наше дослідження є не лінгвістичним, а юридичним, використовуємо термін «оціночні поняття», що дозволить сконцентрувати наукову увагу на внутрішній стороні цього правового явища.

Щодо використання терміна «оціночна категорія» зазначимо, що категорія у науці – це універсальні форми мислення, які відображають загальні властивості і відношення об'єктивної дійсності і пізнання, або групи однорідних предметів [91, с. 396]. На відміну від «категорії», «поняття» містить детальнішу інформацію про сутність явища та створює інформаційну основу для виявлення його ознак і зв'язків, необхідних логічних операцій. Називаючи оціночні поняття категоріями, ми б абстрагувалися від понять до ширших форм мислення, що віддаляє від предмета цього дослідження.

Нормативно-правова дефініція оціночних понять відсутня, а наукові підходи до їх визначення неоднакові. Автор теорії оціночних понять у радянській юриспруденції С. Вільнянський назвав їх так: «відносно визначені поняття, зміст яких виявляється лише з урахуванням конкретних ситуацій, обставин справи» [18, с. 13].

Т. Кашаніна визначила оціночне поняття як виражене в нормах права положення (припис законодавця), в якому закріплюються найбільш загальні ознаки, властивості, якості, зв'язки і відношення різних предметів, явищ, дій, процесів, детально не роз'яснюване законодавцем, аби воно конкретизувалося шляхом оцінки в процесі застосування права і дозволяло здійснювати в межах зафіксованої в ньому узагальненості індивідуальну регламентацію суспільних відносин [37, с. 63].

---

¹ Р. Опалев констатував, що оціночні терміни виражають нечіткі поняття закону, які в правовій доктрині прийнято іменувати оціночними поняттями [73, с. 5]. Д. Левіна відзначила, що юридичне поняття відображає змістову (внутрішню, невидиму) сторону права, а юридичний термін, позначаючи те чи інше поняття, стосується вже форми права; стосовно оціночних понять у праві можна стверджувати, що вони не є термінами, оскільки не допускають можливості вичерпного визначення їх змісту; значення оціночних понять можна встановити лише в контексті правової норми, і з урахуванням обставин конкретної справи. Аналогічно міркує В. Питецький [77, с. 22].

На увагу заслуговує позиція С. Безрукова, який зазначив, що оціночними поняттями є відносно визначені поняття, які використовуються законодавцем при неможливості детального регулювання низки схожих обставин та які слугують для позначення абстрактних правових явищ, зміст яких має незамкнуту структуру і може бути встановлений лише засобом самостійної оцінки конкретної правозастосовчої ситуації зі сторони особи, яка застосовує закон [8, с. 9].

В. Косович тлумачить оціночно-правове поняття як виражену в юридичній нормі абстрактну характеристика соціальної (особистої, групової та іншої) значущості реальних або потенційних фактів, що має бути неодмінно конкретизована під час його застосування чи реалізації, завдяки чому забезпечено юридичне реагування держави на всі індивідуалізовані факти, яким притаманна зафіксована у юридичній нормі значущість [49, с. 25].

Д. Левіна визначила правове оціночне поняття як закріплене в нормах права поняття, що характеризує найбільш загальні властивості різноманітних предметів, явищ, дій, процесів, спеціально не конкретизоване законодавцем з метою надання такої можливості суб'єктові правозастосування шляхом вільної оцінки у рамках конкретної правозастосовчої ситуації [54, с. 9]. Наведене визначення досить повно характеризує оціночні поняття, проте не відображає деяких нюансів.

І. Турчин-Кукаріна визначає оціночне поняття як філософсько-правову конструкцію поняття, яка для створення можливостей ситуативного та індивідуалізованого правозастосування формулюється у нормативно-правових актах шляхом визначення лише узагальнених абстрактних ознак [106, с.65].

Оціночне поняття і галузеві оціночні поняття, зокрема господарського процесуального права, співвідносяться як ціле і частина, родові і видові поняття. Господарсько-процесуальні оціночні поняття використовуються при формулюванні регулятивних вимог законодавства у сфері господарського судочинства.

Р. Опалєв висловив таке бачення: оціночними розуміються загальні, абстрактні, нечіткі поняття, виражені в джерелах права, що регулюють порядок господарського й адміністративного судочинства та призначені для надання правозастосувачу в рамках конкретної справи відносної свободи дій [73, с. 48].

Господарсько-процесуальні оціночні поняття пропонуємо визначати як філософсько-правову конструкцію поняття, яка для створення можливостей ситуативного й індивідуалізованого судового правозастосування формулюється у господарському процесуальному законі шляхом визначення лише узагальнених абстрактних ознак.

Специфікою господарсько-процесуальних оціночних понять є необхідність їх подвійної оцінки: насамперед щодо на предмет відповідності вимогам конкретної правової норми, що містить оціночне поняття, потім – на предмет відповідності результату цього тлумачення центральним оціночним поняттям, засобом яких сформульовано завдання господарського судочинства (наприклад, справедливість).

При тлумаченні господарської процесуальної норми має бути досягнуто максимальної єдності результатів тлумачення, адже право повинно забезпечити стабільність. Результати тлумачення оціночних понять мають бути однорідними, збігатися у головному. Обсяг оціночних понять змінюється адекватно до конкретно-історичних умов та суспільних відносин. З цієї точки зору існування у господарському процесуальному праві оціночних понять створює умови одночасно і для стабільності, і для осучаснення господарського процесуального законодавства.

Поділяємо думку М. Кельмана та О. Мурашина, що з формально-логічного боку рішення у справі – це умовивід, у якому конкретні факти підводяться під норми права [38, с. 159]. Однак у процесі застосування оціночних понять, в тому числі господарсько-процесуальних, на нашу думку, алгоритм діяльності судді складніший: він повинен не лише виявити ознаки конкретного предмета, процесу, стану чи іншого правового явища, віднайти

правову норму, яка регулює відповідні правовідносини, але й розкрити зміст господарсько-процесуального оціночного поняття, який міститься в цій нормі, потім повернутися до обставин справи та з'ясувати, чи дозволяють ознаки цього правового явища поширити на них дію правової норми, що містить господарсько-процесуальне оціночне поняття, і в разі виявлення відповідності – застосувати правову норму.

Суддя повинен своїм рішенням вибрати одну з можливостей, відкритих перед ним. Вони пов'язані, зокрема, з цінностями та ідеологією. А. Барак вважає, що стандарт, який скеровує судовий розсуд, – розумність [6, с. 229]. Водночас, на наш погляд, називати розумність стандартом не слід, адже вона є самостійним оціночним поняттям з чітко невизначеним обсягом та змістом. Це твердження актуальне також з урахуванням наведених нами раніше аргументів на користь використання стосовно оціночного поняття терміна «орієнтир».

Зазначимо, що правильне тлумачення правової норми з оціночним поняттям є організаційною та інтелектуальною передумовою коректного правозастосування. Застосування оціночних понять неможливо відокремити від процесу тлумачення правової норми, яке містить це поняття [6, с. 188].

Тлумачення оціночних понять різними суб'єктами господарського процесу має неоднакові правові наслідки. Результати суддівського тлумачення відобразяться у судовому рішенні (рішенні, ухвалі, постанові), – правозастосовчому акті та потенційно стануть обов'язковим для даної справи інтерпретаційним актом.

У разі оскарження цього судового рішення воно буде скасоване, якщо результати тлумачення оціночного поняття, здійсненого суддею (суддями) вищої інстанції, співпаде з результатами тлумачення оціночного поняття, здійсненого апелянтом чи касатором. Результати такого тлумачення стануть обов'язковими, якщо відобразяться у судовому рішенні, яке набере законної сили.

При тлумаченні оціночного поняття у господарському процесі необхідно ретельно слідкувати за забезпеченням досконалого юридичного аналізу. У

зв'язку з цим не тільки з'ясовувати наміри законотворця, правові потреби, які було покладено в основу розробки господарського процесуального законодавства, обставини та умови, в яких господарська процесуальна норма підлягає застосуванню, але й використовувати комплекс способів тлумачення правової норми у цілому. До цього комплексу належить, зокрема, лінгвістичне (граматичне, семантичне, етимологічне)¹, логічне, телеологічне, функціональне, спеціально-юридичне, системне та історичне тлумачення.

Тлумачення оціночних понять у господарському процесі має свою специфіку: по-перше, воно не спрямоване на уніфікацію розуміння їх змісту всіма суб'єктами; по-друге, абсолютна уніфікація є навіть небажаною з огляду на призначення оціночного поняття (створення можливостей для ситуативного та індивідуалізованого правозастосування залежно від конкретних умов господарської процесуальної ситуації).

Принципи господарського процесу сприяють правильному пізнанню і застосуванню норм господарського процесуального права, є «зразком», «ідеалом», відповідно до якого повинно створюватися та вдосконалюватися господарське процесуальне законодавство, сприяють правильному застосуванню судами норм господарського процесуального права, є «основою» прийняття справедливого судового рішення.

Узагальнюючи результати дослідження категорії господарсько-процесуального оціночного поняття та особливостей його тлумачення, виокремимо специфічні ознаки господарсько-процесуальних оціночних понять: – закріплені у господарському процесуальному законодавстві України та застосовуються;

---

¹ У науковій літературі зустрічаються різні назви цього способу тлумачення правової норми: філологічне, мовне, граматичне та ін. Однак філологія є узагальненою назвою групи дисциплін, куди входить і лінгвістика як наука, яка вивчає мови (мовознавство). Лінгвістика як наука включає в себе, крім іншого, граматику як розділ мовознавства, який вивчає правильну конструктивну побудову мови, семантику як розділ мовознавства, який вивчає значення слів як одиниць мови, та етимологію як розділ мовознавства, який вивчає походження слів, що також значною мірою полегшує з'ясування значення слова. Тому на позначення цього способу тлумачення слід використовувати термін «лінгвістичне тлумачення» [291, с. 81].

- застосовуються з метою підвищення ефективності захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів суб'єктів права у господарському судочинстві;
- допомагають врахувати на етапі правозастосування економічну, соціальну, політичну ситуацію, що склалася в конкретних умовах місця і часу та тому підпадають під динамічну теорію тлумачення права;
- не інтерпретуються вичерпно у господарському процесуальному законодавстві;
- створюють умови для стабільності господарського процесуального законодавства;
- є сферою реалізації судьями дискреційних повноважень;
- підлягають обов'язковій дворівневій оцінці з одночасним контролем відповідності результату тлумачення вимогам господарського процесуального закону, сформульованим за допомогою центральних оціночних понять (справедливість, неупередженість, своєчасність);
- їх застосування ускладнює розгляд справи судом, однак правильність результату застосування має особливу соціальну значущість;
- їх тлумачення не спрямоване на забезпечення уніфікованого розуміння змісту усіма суб'єктами права;
- при встановленні їх змісту в господарському процесі переважає телеологічне, казуальне, професійне тлумачення;
- результати їх тлумачення в конкретній справі можуть стати обов'язковими до виконання усіма суб'єктами права в разі набрання законної сили правозастосовчим рішенням, де вони відображені;
- загальна тенденція визначення змісту господарсько-процесуальних оціночних понять детермінується суспільною свідомістю, судовою практикою і наукою;
- індивідуальна тенденція визначення змісту господарсько-процесуальних оціночних понять залежить від міри інтелектуальної активності, рівня

правосвідомості, особистої та правової культури, світоглядних цінностей, рівня професійної підготовки, наявності досвіду, специфіки минулого, теперішнього і поглядів на майбутнє суб'єкта тлумачення, а також від комплексу інших соціально-психологічних, організаційних та матеріально-технічних факторів і умов.

2.2. Функції господарсько-процесуальних оціночних понять

У межах функціонального дослідження оціночних понять Д. Левіна з'ясувала, що слово «функція» походить від латинського «*functio*» – вчинення, виконання. Вона є і специфічним проявом того чи іншого об'єкта, і як внутрішні і зовнішні зв'язки певної системи, що забезпечують її відносну стійкість і взаємодію з іншими системами. У філософії функція характеризується як зовнішній прояв властивостей якого-небудь об'єкта в даній системі відносин.

На основі загальнофілософського бачення функцій склалося розуміння функцій права та окремих правових явищ. Найпоширенішим є визначення функцій права, яке навели М. Матузов та О. Малько. За словами учених, функції права – це основні напрями правового впливу, які виражають роль права в упорядкуванні суспільних відносин. Маються на увазі методи впливу права на суспільні відносини, які відображають його сутність і природу, необхідність самого цього явища. Право виконує різні функції, впливає на суспільні відносини в різних напрямках і з допомогою різного роду юридичних засобів, виконуючи тим самим своє призначення [84, с. 84-85]. Схожої точки зору дотримується Г. Агеева, зазначаючи, що функціями права прийнято основні напрями впливу права на суспільні відносини, зумовлені рівнем розвитку суспільства і характером держави, а також завданнями, які стоять перед суспільством і державою. При цьому, вчена зауважила, що основне завдання права, незалежно від того, що мається на увазі під цим явищем, –

забезпечення ефективного врегулювання суспільних відносин і закріплення стабільного правопорядку в суспільстві [18, с. 105].

Підходи учених до визначення поняття «функція оціночних понять права (у праві)» є такими. На думку А. Рясної функція оціночного поняття – відносно відособлений напрямок впливу оціночного поняття на моральну і правову свідомість і поведінку людей, в якому проявляється їх морально-правова природа та соціальне призначення, місце і роль в правовому регулюванні суспільних відносин [85, с. 11-12].

І. Турчин-Кукаріна розуміє функції оціночних понять права як основні напрями їх регулятивного впливу на суспільні відносини з метою створення можливостей для ситуативного та індивідуалізованого правозастосування, нормативної актуалізації, пластичності, адаптації правової норми до конкретних умов місця, часу і суб'єктного складу правозастосувальної ситуації, піднормативної деталізації, законодавчої економії та ін. [105, с. 104].

На переконання Д. Левіної функція правового оціночного поняття – фіксований за допомогою абстрактно висловлених існуючих та майбутніх явищ і предметів суспільного життя цілеспрямований вплив оціночних понять на суспільні відносини, що підлягають правовому регулюванню. Функції оціночних понять у праві орієнтовані на виконання цілей, закладених в правовій нормі, яка містить дане оціночне поняття [54, с. 10].

Враховуючи вищенаведений аналіз наукових праць, пропонуємо визначати їх функції як основні напрями регулятивного впливу на суспільні відносини з метою створення можливостей для ситуативного та індивідуалізованого правового регулювання й правозастосування, нормативної актуалізації, пластичності, адаптації правової норми до конкретних умов місця, часу і суб'єктного складу правозастосовчої ситуації, піднормативної деталізації, нормативної економії та ін.

Як вважає В. Косович, до функцій оціночних понять належать: забезпечення індивідуального правового регулювання та встановлення його

меж; розмежувальна функція, пом'якшення формальної визначеності права; функція законодавчої економії; подолання прогалин у законодавстві; сприяння досягненню необхідної визначеності правовідносин; прогностична функція; найповнішого забезпечення відповідності між регулятивним впливом (право) та об'єктом регулювання (суспільні відносини, що регулюються) [49, с. 37].

Р. Опалєв пропонує виділяти такі функції: вирішення протиріч між абстрактністю, формалізмом права і конкретністю; забезпечення доступності розуміння правових норм; забезпечення повноти регламентації суспільних відносин (функція безпрогалинності права); забезпечення стабільної дії закону; додання праву гнучкості; згладжування протиріч між мораллю і правом [73, с. 35].

Виходячи із пропонованого нами визначення функцій, та наукового дослідження категорії оціночного поняття, проведеного у попередньому параграфі, виділимо такі функції оціночного поняття:

1. Забезпечення гнучкості, децентралізації, індивідуалізації правового регулювання суспільних відносин (функція нормативної пластичності) і правозастосування.
2. Створення можливостей для уточнення змісту й обсягу правової норми в процесі правозастосування (функція піднормативної деталізації).
3. Забезпечення інтеграції законодавства у фактичний стан з існуючими в ньому соціальними умовами (у тому числі – із станом правової культури, правової свідомості, матеріальної забезпеченості, правозастосування та моральними і культурними цінностями) (функція нормативної адаптації).
4. Уникнення надмірності кількості та обсягу нормативно-правових актів, мінімізація витрат на їх оновлення (функція нормативної економії).
5. Створення умов для осучаснення права, динамічного регулювання суспільних відносин (функція нормативної актуалізації).

2.3. Класифікація господарсько-процесуальних оціночних понять

Результати аналізу положень чинного ГПК України показують, що у його правових нормах 470 разів використано понад 190 господарсько-процесуальних оціночних понять (див. додаток Б). Проте незамкнутість їх змісту та обсягу ускладнює роботу з ними та створює через це певний негативний ефект.

Оскільки застосування господарсько-процесуальних оціночних понять зумовлене правовими потребами, то для полегшення роботи з ними потрібно здійснити їх теоретичну розробку, систематизувати в однорідні групи, виявити спільні риси в межах утворених груп, та виявити на цій основі деякі закономірності, що дасть змогу розробити пропозиції для правильного тлумачення оціночних понять на практиці.

У сучасній юридичній літературі називають систематизуючу, пояснювальну, прогностичну та практичну функції класифікації. Науково обґрунтована класифікація полегшує процес практичного застосування оціночних понять відповідно до накопиченого досвіду юридичної діяльності [54, с. 42].

Т. Кашаніна у 1974 р. розрізнила якісні та кількісні оціночні поняття – залежно від характеру найбільш загальних властивостей і ознак їх змісту. Якісні оціночні поняття виражають властивості, ознаки узагальнюваних ними явищ залежно від ціннісної орієнтації законодавця, але без вказівки на ступінь відповідності властивостей цій ціннісній орієнтації. Кількісні – включають такі властивості й ознаки, які мають певні параметри. Мірність, межі допустимих змін для ознаки, властивості предмета, дії – ось, що характерно для ознак явищ, які заміщаються кількісними оціночними поняттями. Вони відображають ступені відповідності ознак узагальнюваних предметів, ціннісної орієнтації законодавця, їх інтенсивність [37, с. 38-39].

Залежно від природи властивостей, що відображаються в оціночних поняттях, В. Питецький також класифікував їх на якісні та кількісні [77, с. 90].

О. Черданцев у 1979 р. запропонував поділ правових оціночних понять на ті, що виражають ситуації та стани, дії, результати дій, причини дій, предмети і речі [117, с. 95]. Згодом він доповнив цю класифікацію, в результаті чого диференціював оціночні поняття на ті, що виражають ситуації та стани, дії, результати дій, мотиви і спонукання дій, причини дій, способи, предмети і речі, властивості речей.

В. Ігнатенко, досліджуючи оціночні поняття в контексті адміністративного права, класифікував їх на компетенційні, спрямовані на диференціацію відповідальності за адміністративні правопорушення, спрямовані на індивідуалізацію адміністративної відповідальності [32, с. 68-74].

Вивчаючи проблеми правових понять і оціночних категорій у процесуальному праві, Р. Нігмадтинов залежно від характеру ознак явищ, узагальнюваних ними, традиційно класифікував їх на якісні і кількісні. За сферою використання науковець поділив оціночні категорії на суто правові, які використовуються лише в юриспруденції, та не суто правові, які використовуються й у повсякденному житті. При окресленні сфери використання він запропонував поділяти оціночні категорії на ті, що застосовуються у процесуальному праві при регулюванні порядку провадження у цивільних і кримінальних справах, і ті, що використовуються лише у цивільному процесуальному праві. Залежно від суб'єкта, якому адресовано оціночні категорії та який ними оперує, пропонується їх поділ на звернені до суду (судді) та адресовані іншим учасниками процесу з подальшою оцінкою та прийняттям судом. Як окрему підставу для класифікації оціночних категорій виділено також їх функції. За цим критерієм, на думку Р. Нігмадтинова, слід розрізняти такі оціночні категорії: які допускають за певних умов відступлення від загального порядку провадження; які дозволяють враховувати обставини конкретної господарської справи; які є підставою для прийняття окремих процесуальних рішень; які є умовою для прийняття низки процесуальних рішень; які регламентують оцінку доказів. Залежно від можливості встановити

зміст оціночних категорій, не виходячи за межі юриспруденції, їх запропоновано поділити на такі види: юридично нейтральні, власне юридичні, психолого-правові, економіко-правові, техніко-юридичні та ін. [71, с. 130-134].

Дослідник теоретичних проблем тлумачення і застосування оціночних понять Д. Левіна запропонувала таку систему їх класифікації: за характером найбільш загальних властивостей та ознак, що становлять зміст оціночних понять (якісні та кількісні); залежно від галузевої приналежності (кримінально-правові, господарсько-правові, адміністративно-правові та ін.); за локалізацією в системі норм конкретної галузі права (оціночні поняття, що містяться в загальній та особливій частині); залежно від характеру правового регулювання (матеріальні та процесуальні, причому останні поділяються на дві підгрупи: компетенційні й ті, які фіксують процесуальну значущість певних обставин, що мають значення для правильного, повного та всебічного розгляду справи [54, с. 49]); за структурним елементом норми права, що містить оціночне поняття (оціночні поняття, що містяться в гіпотезі, в диспозиції, в санкції); залежно від юридичної сили нормативних правових актів, що містять оціночні поняття (оціночні поняття, що містяться в законах та підзаконних актах); за фактом інтерпретації (інтерпретовані, частково інтерпретовані, не інтерпретовані); за суб'єктом, що оперує оціночними поняттями (оціночні поняття, що використовуються загальним та спеціальним суб'єктом права); за елементами змісту правовідносини, що характеризуються в оціночних поняттях (оціночні поняття, що характеризують права та обов'язки суб'єктів права); за видами описуваних юридичних фактів (оціночні поняття, що характеризують діяння та події); за структурою (складні, прості) [54, с. 10].

Залежно від виду оцінки Р. Опалев виділив групи оціночних понять, в основі тлумачення яких є: внутрішні і зовнішні оцінки (поважна причина) та тільки зовнішні оцінки (мова більшості населення місцевості); емоційні та раціональні оцінки (добросовісність, заінтересованість) та лише раціональні

оцінки (питання, які потребують спеціальних знань); абсолютні оцінки; порівняльні оцінки [73, с. 93-94].

С. Черноус класифікувала оціночні поняття трудового права за ступенем їх конкретизації на абсолютно та відносно оціночні поняття. Останні вона згрупувала за такими критеріями: спосіб конкретизації; вид конкретизації; галузь законодавства, у якій визначено критерії конкретизації; діапазон дії та місце локалізації; характер найбільш загальних властивостей, що складають їх зміст [120, с. 10].

М. Жилкін виділив такі оціночні поняття: ситуації і стани, причини виникнення ситуацій і станів, дії; результати дій, мотиви, спонуки, причини дій, способи і методи дій, характер дій, предмети і речі; оціночні поняття, що мають різні рівні визначеності за різними критеріями оцінки: стандартизовані, частково стандартизовані, нестандартизовані [28, с. 52-53].

Стосовно виділення в цій класифікації групи стандартизованих оціночних понять зауважимо, що в попередньому розділі ми уже висловлювалися проти використання щодо оціночних понять терміна «стандарт». Ці зауваження залишаються актуальними й у контексті класифікації господарсько-процесуальних оціночних понять. Оскільки точно і вичерпно інтерпретувати оціночні поняття а ргіогі неможливо через незамкнутість їх змісту та обсягу, то вважаємо, що окремо виділяти стандартизовані оціночні поняття у класифікації не слід. Стандартизувати можна підходи у тлумаченні господарсько-процесуальних оціночних понять, але не самі поняття.

Узагальнюючи та доповнюючи існуючі у науці теоретико-правові підстави класифікації оціночних понять та їх поділ на умовні групи, пропонуємо таку класифікацію господарсько-процесуальних оціночних понять (див. додаток В):

1. За розташуванням у системі норм господарського процесуального законодавства: які містяться в загальній частині господарського процесуального права (своєчасний розгляд справи (ст. 2 ГПК України) та які містяться в особливій частині господарського процесуального права (незаконність (ч. 2

ст. 258 ГПК України), змішані (добросовісність (ч. 1 ст. 43; ч. 4 ст. 74; ч. 1 ст. 131 ГПК України).

2. За значенням у системі господарського процесуального законодавства: основні (центральні) (справедливість (ст. 2 ГПК України) та неосновні (залежні) (неповажність) (ст. 260 ГПК України).

3. За складністю граматичної побудови: прості (необхідність (ч. 4 ст. 53 ГПК України), складні (неповнота встановлення обставин (п. 5 ч. 2 ст. 258 ГПК України).

4. За інститутами господарського процесуального права: оціночні поняття, що містяться в інститутах, наприклад, доказування (допустимість доказу (ст. 79 ГПК України), позову (доцільність спільного розгляду зустрічного позову з первісним позовом (ч. 2 ст. 180 ГПК України), судових витрат (пов'язаність витрат з розглядом справи (ч. 3 ст. 123 ГПК України) та ін.

5. За інстанціями: загально інстанційні, які використовуються при формулюванні регулятивних вимог щодо розгляду справ у судах першої, апеляційної, касаційної інстанцій (пропорційність (ст. 2 ГПК України); та спеціально інстанційні, які стосуються лише розгляду справ у конкретних інстанціях (очевидність правильного застосування норми права (ч. 2 ст. 293 ГПК України).

6. За місцем у структурі правової норми: що містяться у гіпотезі (належність чину повідомлені про дату судового засідання (ч. 4 ст. 244 ГПК України); які містяться у диспозиції (порушення порядку під час судового засідання (ст. 133 ГПК України); що містяться у санкції (тимчасове вилучення доказів для дослідження судом (ст. 132 ГПК України) господарської процесуальної норми.

7. За стосунком до елемента структури відносин: які стосуються суб'єктів відносин (належний відповідач (ст. 48 ГПК України), об'єктів відносин (інтереси (ст. 2 ГПК України), змісту відносин (неправильність дослідження чи оцінки доказів (ст. 258 ГПК України).

8. За характером / мірністю ознак змісту й одиниць обсягу понять: якісні (ціннісні, невимірні) (добросовісність (ст. 43 ГПК України), значущість (ст. 67 ГПК України) та кількісні (властивою ознакою яких є вимірність) (завчасність вручення повістки-повідомлення (ч. 4 ст. 120 ГПК України).

9. За предметом: дії (зловживання правом на позов (ст. 125 ГПК України), події (тимчасовість окупації території України (п. 21-22 ч. 1 Розділу XI Перехідних положень), результати дій і подій (швидкість вирішення справи (ч. 3 ст. 112 ГПК України), ситуації (тяжкість обставин (ч. 2 ст. 75 ГПК України), стани (похилий вік ст. 66 ГПК України), строки (розумний строк (ст. 114 ГПК України); причини (поважна причина (ст. 66 ГПК України), мотиви (неповноти, неясності, суперечливості чи відсутності законодавства (ст. 11 ГПК України), способи (належний чин засвідчення копії (ст. 91 ГПК України), явища (наявність потреби (ст. 20 ГПК України), предмети і речі (інтереси (ст. 5 ГПК України) тощо.

10. За суб'єктом оцінювання: оцінювані суддею (поважність причини (ст. 134 ГПК України), оцінювані іншими учасниками процесу (сумнівність неупередженості або об'єктивності судді (ст. 35 ГПК України), змішані (розумність строків (ст. 114 ГПК України).

11. За варіативністю оцінювання: альтернативні (вузькі) (завчасність (ст. 66 ГПК України), варіативні (широкі) (суспільні інтереси (ст. 287 ГПК України).

12. За ступенем інтерпретованості: частково інтерпретовані (інтерес¹ (ст. 2 ГПК України), не інтерпретовані (завчасність (ст. 66 ГПК України).

---

¹ Це поняття інтерпретоване у рішенні КС України від 01.12.2004 р. № 18-рп/2004 як прагнення до користування конкретним матеріальним та/або нематеріальним благом; зумовлений загальним змістом об'єктивного і прямо не опосередкований у суб'єктивному праві простий легітимний дозвіл, що є самостійним об'єктом судового захисту та інших засобів правової охорони з метою задоволення індивідуальних і колективних потреб, які не суперечать Конституції і законам України, суспільним інтересам, справедливості, добросовісності, розумності та іншим загально правовим засадам. Однак інтерпретація у вказаному рішенні зводиться до оціночних понять справедливості, добросовісності, розумності, що не дозволяє назвати це оціночне поняття інтерпретованим повністю. Повна інтерпретація оціночних понять права неможлива взагалі через специфіку їх змісту та обсягу, тому ми не виділяємо у класифікації інтерпретовані оціночні поняття [106, с. 92].

13. За вектором походження оцінок, що лежать в основі тлумачення господарсько-процесуальних оціночних понять: оціночні поняття, в основі тлумачення яких лежать внутрішні (необхідність захисту особистого та сімейного життя людини (ст. 8 ГПК України) та зовнішні оцінки (загальновідомість обставин (ст. 75 ГПК України); змішані (факти, які мають значення для справи (ст. 13 ГПК України).

14. За критерієм психосемантичного¹ характеру оцінок, що лежать в основі тлумачення господарсько-процесуальних оціночних понять: оціночні поняття, в основі тлумачення яких лежать раціональні (неповнота технічного запису (ст. 224 ГПК України) та раціонально-емоційні оцінки (неупередженість розгляду справи (ст. 2 ГПК України).

15. За критерієм співвідносності оцінок, що лежать в основі тлумачення господарсько-процесуальних оціночних понять: оціночні поняття, в основі тлумачення яких лежать абсолютні (негайність) (ст. 233 ГПК України) та відносні (порівняльні) оцінки (подібність відносин за змістом (аналогія закону) (ст. 11 ГПК України).

Пропонована класифікація істотно полегшить визначення змісту та обсягу господарсько-процесуальних оціночних понять у кожному правозастосовчому випадку.

Вважаємо, що тлумачення оціночних понять повинно здійснюватися у логічній єдності та концептуальному зв'язку з регулятивною ідеєю норми, при конструюванні якої використано це поняття [292, с. 230-232]. Тому ми поділяємо позицію судді М. Лук'яненко щодо необхідності використання в якості орієнтира установок, які існують і за межами норми з оціночним поняттям, яка тлумачиться [133, с. 105-106]. При цьому вважаємо, що завданням інтерпретатора є не визначити повністю, раз і назавжди, всю сукупність

---

¹ Психосемантика – це галузь психології, яка вивчає генезис, будову, функціонування індивідуальної системи значень, яка опосередковує процес сприйняття, мислення, пам'яті, прийняття рішень. Її завдання – дослідження форм існування значень в індивідуальній свідомості (образи, символи, символічні дії, а також знакові, вербальні форми); аналіз впливу мотиваційних факторів і емоційних станів суб'єкта на сформовану ним систему значень [106, с. 93].

елементів логічного обсягу оціночного поняття (перелік явищ, заміщуваних поняттям), а виявити регулятивну ідею в конкретній правозастосовчій ситуації.

Судовий розсуд при застосуванні оціночних понять не безмежний, а регламентований правовими нормами. Процес тлумачення оціночного поняття та визначення їх змісту й обсягу в конкретних правозастосовчих ситуаціях не безконтрольно-суб'єктивний, а досить чітко регламентований законодавчо закріпленими критеріями. Такими критеріями, передусім, є справедливість, неупередженість і своєчасність судового захисту прав у господарському судочинстві, а також відображені у законодавчих нормах процесуальні принципи та інші вимоги, спрямовані на досягнення мети господарського судочинства.

Усі ці правила, відображені у нормах господарського процесуального законодавства, за своєю суттю є орієнтирами процесуальної поведінки та своєрідними умовами, за яких стає можливою реалізація завдань господарського судочинства. Звідси й прямий вплив завдань господарського судочинства, принципів господарського процесу на розгляд і вирішення господарських справ загалом та тлумачення господарських процесуальних норм зокрема. Адже кінцевою метою правозастосовчого тлумачення господарської процесуальної норми є з'ясування її змісту для реалізації завдань господарського судочинства і захисту прав. Головними ж орієнтирами в господарській процесуальній поведінці, спрямованій на захист прав, є умови справедливості, неупередженості, своєчасності.

При цьому, якщо умови щодо неупередженості та своєчасності більшою мірою акцентовані на регулювання процесуальної сторони розгляду і вирішення справ, то умови щодо справедливості (враховуючи, що справедливість є одночасно і засадою господарського законодавства, і завданням господарського судочинства) – на адекватне обставинам справи задоволення обґрунтованих підставних матеріально-правових вимог особи, що звернулася за захистом суб'єктивного права.

Невиконання завдань господарського судочинства з неупередженого і своєчасного розгляду і вирішення справи автоматично чинить несправедливість щодо особи, права якої порушено. Таке розуміння кореспондується зі змістом міжнародних домовленостей про забезпечення права на справедливий суд.

При застосуванні і тлумаченні кожного оціночного поняття потрібно шукати відповідні логічні критерії. Ними передусім є регулятивна ідея створення правової норми, ознаки змісту конкретного оціночного поняття та центральних оціночних понять.

Слід враховувати, що одні законодавчо закріплені орієнтири (критерії) впливають безпосередньо зі змісту оціночного поняття (наприклад, поважна причина), а інші – зі змісту норм господарського процесуального законодавства (наприклад, розумний строк, справедливість, правильність).

Головним із застосовуваних прийомів логічного мислення при тлумаченні оціночних понять є метод сходження від абстрактного до конкретного: насамперед шляхом виокремлення ознак оціночного поняття визначають критерії поведінки, що входять до юридичного змісту правової норми з оціночним поняттям та юридичного змісту інших процесуальних норм, а потім – співставляють ознаки змісту оціночного поняття, критерії поведінки з предметом оцінки (обставинами справи).

Особливі труднощі виникають при тлумаченні поняття справедливості, відновлення (дотримання) якої є центральною регулятивною ідеєю господарського процесу. Водночас завдання судочинства виконано тоді, коли справу розглянуто і вирішено не тільки справедливо, але й неупереджено і своєчасно.

Таким чином, у ГПК України існує система закріплених законодавчих критеріїв оцінки господарських процесуальних ситуацій щодо відповідності ознакам змісту господарсько-процесуальних оціночних понять.

Класифікація за критерієм розташування в системі норм господарського процесуального законодавства дає змогу відрізнити оціночні поняття, що

стосуються розгляду і вирішення усіх господарських справ, від понять вузького застосування. Так, останні дають змогу легше визначити регулятивну ідею, з якою вони використовувалися при конструюванні правової норми, зрозуміти мету законодавця і, застосувавши телеологічне тлумачення, визначити зміст та обсяг оціночного поняття. Цей підхід актуальний при тлумаченні загальноінстанційних та спеціально інстанційних господарсько-процесуальних оціночних понять.

Поділ господарсько-процесуальних оціночних понять за критерієм значення в системі господарського процесуального законодавства з виділенням основних (центральных) та неосновних (залежних) створює умови для побудови ієрархічної системи оціночних понять із відповідними методологічними підходами тлумачення. Так, залежні (неосновні) оціночні поняття слід тлумачити з перевіркою відповідності результатів тлумачення змістові центральных, основних господарсько-процесуальних оціночних понять. У протилежному випадку результати тлумачення можуть суперечити принципам, наприклад, справедливості чи ін.

Класифікація господарсько-процесуальних оціночних понять за складністю граматичної побудови має самостійне методологічне значення. Як правило, у складних поняттях можна виділити іменник і прикметник. Тлумачити складні оціночні поняття слід так: спочатку визначити обсяг поняття, інтерпретуючи іменник, потім відмежувати поняття, що входять до обсягу інтерпретованого, за ознаками, вказаними у прикметнику.

Класифікація господарсько-процесуальних оціночних понять за інститутами господарського процесуального права акцентує увагу інтерпретатора на доцільності врахування при тлумаченні оціночних понять, які використовуються в межах певного господарсько-процесуального інституту, насамперед спеціально інституційних принципів господарського процесу.

Інтерпретуючи господарсько-процесуальні оціночні поняття, умовно поділені на групи за місцем у структурі правової норми, слід мати на увазі, що ті

поняття, які містяться у гіпотезі чи диспозиції правової норми, можна трактували більш поширено, ніж ті оціночні поняття, які використані при конструюванні санкції господарсько-процесуальної норми. Це пов'язано з тим, що в умовах демократичної та правової держави будь-яке обмеження статусу суб'єктів права (крім тих, які наділені владними повноваженнями) повинно бути мінімізованим, застосовуваним лише у випадках крайньої необхідності та зі створенням найменших незручностей. Наприклад, якщо це вимірне часове оціночне поняття, то обмеження прав, свобод чи інтересів повинне здійснюватися протягом найкоротших строків.

Розрізнення якісних і кількісних оціночних понять має самостійне прикладне значення для інтерпретації та правозастосування. Так, якісні господарсько-процесуальні оціночні поняття, які є ціннісними, невимірними, інтерпретуються зі зверненням до системи загальнолюдських цінностей та цінностей, сформованих у свідомості суб'єкта тлумачення як елемента системи суспільства. Вплив на тлумачення кількісних (вимірних) оціночних понять мають не стільки соціальні та особисті цінності, скільки існуючі у суспільстві одиниці виміру. При цьому слід з'ясувати відповідність результату цього виміру регулятивній ідеї законодавця. Наприклад, при вирішенні питання, чи судову повістку вручено завчасно, слід поррахувати, за скільки часу (днів) до судового засідання її було вручено, чи достатньо цього часу для реалізації комплексу дій, пов'язаних із підготовкою до участі у судовому засіданні, явкою до суду, виходячи із конкретних умов місця (віддаленості місця проживання від суду, наявності транспортного сполучення, поштового зв'язку тощо) та умов часу (ранок, обід чи вечір; вихідні, святкові, неробочі дні і т.д.).

Класифікація за суб'єктами оцінювання має умовний характер, адже будь-яке оціночне поняття може тлумачити будь-який суб'єкт. Акцент у цій класифікації ставиться на критерії того суб'єкта, якому найбільш властиве тлумачення того чи іншого оціночного поняття. Юридичної сили у конкретній правозастосовчій ситуації набуде саме суддівське тлумачення, відображене у

рішенні після вступу його у законну силу, тому, на наш погляд, воно є найбільш юридично значущим.

Класифікація господарсько-процесуальних оціночних понять за критерієм предмета дає суб'єкту тлумачення змогу зосередитися на правовій сутності того чи іншого правового явища, вираженого за допомогою оціночного поняття. Наприклад, акцентувати увагу на тому, за волею чи поза волею певного суб'єкта виникли, змінилися, припинилися правовідносини; тимчасове, фрагментарне чи комплексне, системоформуюче значення має той чи інший факт у системі правовідносин.

Інтерпретація альтернативних (вузьких) господарсько-процесуальних оціночних понять передбачає отримання на запитання відповіді «так»/«ні». Наприклад вчасно /невчасно, добросовісно /недобросовісно, поважна /неповажна причина із застосуванням логічного закону «виключення третього». При тлумаченні варіативних (широких) господарсько-процесуальних оціночних понять допустимою є множинність, поліваріантність елементів обсягу оціночного поняття.

Ведучи мову про тлумачення частково інтерпретованих та неінтерпретованих господарсько-процесуальних оціночних понять, важливо акцентувати увагу на прикладній значущості керівних роз'яснень, методичних рекомендацій, усталеної судової практики щодо тлумачення оціночних понять. Водночас, через незамкнутий характер змісту та обсягу господарсько-процесуальних оціночних понять вичерпне їх тлумачення є неможливим.

Судове рішення повинно бути логічним, законним та прогнозованим для середньостатистичної людини. Тому орієнтуватися при формуванні системних та однорідних підходів у застосуванні господарсько-процесуальних оціночних понять слід на домінуючі стереотипи, зокрема суддівські, на соціальні та правові цінності, теоретичні розробки та методичні рекомендації та одночасно перевіряти результати тлумачення господарсько-процесуальних оціночних понять щодо відповідності законам логіки.

Виявлені вище регулятивні закономірності господарсько-процесуальних оціночних понять у межах утворених при класифікації груп дають змогу розробити такі рекомендації щодо їх тлумачення:

1. Оціночні поняття, які містяться в загальній частині господарського процесуального права, справляють фундаментальний регулятивний вплив на господарське процесуальне право, тому їх необхідно враховувати під час всієї правозастосовчої діяльності.

2. Оціночні поняття, що містяться в спеціальній частині господарського процесуального права, слід тлумачити відповідно до локальної регулятивної ідеї цієї частини процесуального права із контролем відповідності результатів цього тлумачення оціночного поняття із загальної частини господарського процесуального права.

3. Неосновні (залежні) оціночні поняття підлягають подвійній оцінці з контролем відповідності результату їх тлумачення основним (центральним) оціночним поняттям.

4. При тлумаченні складних господарсько-процесуальних оціночних понять доцільно спочатку визначити обсяг поняття, інтерпретуючи іменник, а потім відмежувати поняття, що входять до обсягу інтерпретованого, за ознаками, вказаними у прикметнику.

5. У ході тлумачення господарсько-процесуальних оціночних понять, які використовуються в межах певного господарського процесуального інституту, слід насамперед враховувати спеціально-інституційні принципи господарського процесу.

6. Господарсько-процесуальні оціночні поняття, які містяться у гіпотезі, диспозиції правової норми, допустимо трактувати більш поширено, ніж використані при конструюванні санкції господарської процесуальної норми.

7. Якісні оціночні поняття інтерпретуються зі зверненнями до системи загальнолюдських цінностей та цінностей, сформованих у свідомості суб'єкта тлумачення як елемента системи суспільства. Тлумачення кількісних (вимірних) оціночних понять здійснюється за допомогою існуючих у суспільстві одиниць

виміру, виходячи з конкретних умов місця та часу, із формуванням висновку про відповідність результатів цього тлумачення регулятивній ідеї законодавця.

8. Альтернативні оціночні поняття підлягають тлумаченню за логічним законом виключення третього.

9. При тлумаченні частково інтерпретованих оціночних понять варто враховувати, що обов'язковим є лише офіційне (нормативне (аутентичне і легальне) та казуальне тлумачення. Ця обов'язковість має відповідно загальний і спеціальний характер (загальний – для нормативного тлумачення, спеціальний – для казуального). Результати неофіційного тлумачення (доктринального, професійного, буденного) не обов'язкові для врахування. Інтерпретація оціночних понять, в основі тлумачення яких лежать внутрішні оцінки, потребує звернення до конкретно-історичних етичних, моральних, культурних та інших соціальних засад розвитку суспільства та побудови інтерпретаційних висновків суб'єкта тлумачення передусім на їх основі. Інтерпретація оціночних понять, в основі тлумачення яких лежать зовнішні оцінки, вимагає комплексного з'ясування домінуючих у певних конкретно-історичних умовах суспільних поглядів. Доречно враховувати при цьому новини, висвітлені в офіційних та популярних ЗМІ, аналіз даних офіційної статистики, соціологічних досліджень тощо. Це дасть змогу виявити домінуючі напрями суспільної думки та належним чином обґрунтувати інтерпретацію господарсько-процесуальних оціночних понять, що особливо актуальне для підготовки обґрунтованого судового рішення.

10. При тлумаченні господарсько-процесуальних оціночних понять, в основі яких лежать абсолютні оцінки, слід враховувати пріоритетність законодавчої вказівки перед конкретно-історичними умовами.

11. Інтерпретувати оціночні поняття, в основі тлумачення яких – раціональні оцінки, слід винятково відповідно до логічних законів. При тлумаченні оціночних понять, в основі яких – раціонально-емоційні оцінки, суб'єкт тлумачення може, крім цього, зосередити свою увагу на особистих відчуттях справедливого і несправедливого.

Висновки до розділу 2

Результати проведеного у цьому розділі теоретичного дослідження застосування оціночних понять у господарському процесуальному праві дозволили зробити узагальнення, які розкривають категорію господарсько-процесуальних оціночних понять у структурному, функціональному, прикладному аспектах:

1. На основі дослідження термінів «оціночні поняття», «оціночні категорії», «оціночні терміни» обґрунтовано доцільність використання терміна «оціночні поняття».

2. Сформульовано визначення поняття «господарсько-процесуальне оціночне поняття» як філософсько-правову конструкцію поняття, яка для створення можливостей ситуативного та індивідуалізованого судового правозастосування формулюється у господарському процесуальному законі шляхом визначення лише узагальнених абстрактних ознак.

3. Господарсько-процесуальним оціночним поняттям властиві ознаки, основними з яких є такі: закріплені у господарському процесуальному законодавстві України; застосовуються з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів суб'єктів права у господарському судочинстві; допомагають врахувати ситуацію, що склалася в конкретних умовах місця і часу; створюють умови для стабільності господарського процесуального законодавства; є сферою реалізації суддями дискреційних повноважень; підлягають обов'язковій дворівневій оцінці з одночасним контролем відповідності результату тлумачення вимогам господарського процесуального закону, сформульованим за допомогою центральних оціночних понять (справедливість, неупередженість, своєчасність) й ін.

4. Функції оціночних понять у праві пропонується визначати як основні напрями їх регулятивного впливу на суспільні відносини з метою створення можливостей для ситуативного та індивідуалізованого правового регулювання

та правозастосування, адаптації правової норми до конкретних умов місця, часу і суб'єктного складу правозастосовчої ситуації та ін. Виявлено такі основні функції оціночних понять: нормативна пластичність, піднормативна деталізація, нормативна адаптація, актуалізація та нормативна економія.

5. У ході застосування оціночних понять господарського процесуального права використання права суддівського розсуду здійснюється у рамках виконання процесуального обов'язку справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду справи, вибору лише із законних альтернатив та ухвалення судового рішення, яке відповідає набору процесуальних критеріїв юридично якісного, правосудного рішення та створює процесуальну основу для захисту прав, свобод чи інтересів осіб, які беруть участь у справі. Тому результати суддівської оцінки не можуть бути довільними, невмотивованими, ґрунтуватись на вірогідності, а повинні відповідати критеріям законності й обґрунтованості.

6. Тлумачення господарсько-процесуальних оціночних понять повинно забезпечити досконалий юридичний аналіз і тому здійснюватися з використанням комплексу способів тлумачення правової норми, до якого належить лінгвістичне, логічне, телеологічне, спеціально-юридичне, системне й історичне тлумачення.

7. Запропоновано класифікувати господарсько-правові оціночні поняття на такі види:

7.1. За розташуванням у системі норм господарського процесуального законодавства: які містяться в загальній частині господарського процесуального права (своєчасний розгляд справи (ст. 2 ГПК України) та які містяться в особливій частині господарського процесуального права (незаконність (ч. 2 ст. 258 ГПК України), змішані (добросовісність (ч. 1 ст. 43; ч. 4 ст. 74; ч. 1 ст. 131 ГПК України).

7.2. За значенням у системі господарського процесуального законодавства: основні (центральні) (справедливість (ст. 2 ГПК України) та неосновні (залежні) (неповажність) (ст. 260 ГПК України).

7.3. За складністю граматичної побудови: прості (необхідність (ч. 4 ст. 53 ГПК України), складні (неповнота встановлення обставин (п. 5 ч. 2 ст. 258 ГПК України).

7.4. За інститутами господарського процесуального права: оціночні поняття, що містяться в інститутах, наприклад, доказування (допустимість доказу (ст. 79 ГПК України), позову (доцільність спільного розгляду зустрічного позову з первісним позовом (ч. 2 ст. 180 ГПК України), судових витрат (пов'язаність витрат з розглядом справи (ч. 3 ст. 123 ГПК України) та ін.

7.5. За інстанціями: загально інстанційні, які використовуються при формулюванні регулятивних вимог щодо розгляду справ у судах першої, апеляційної, касаційної інстанцій (пропорційність (ст. 2 ГПК України); та спеціально інстанційні, які стосуються лише розгляду справ у конкретних інстанціях (очевидність правильного застосування норми права (ч. 2 ст. 293 ГПК України).

7.6. За місцем у структурі правової норми: що містяться у гіпотезі (належність чину повідомлені про дату судового засідання (ч. 4 ст. 244 ГПК України); які містяться у диспозиції (порушення порядку під час судового засідання (ст. 133 ГПК України); що містяться у санкції (тимчасове вилучення доказів для дослідження судом (ст. 132 ГПК України) господарської процесуальної норми.

7.7. За стосунком до елемента структури відносин: які стосуються суб'єктів відносин (належний відповідач (ст. 48 ГПК України), об'єктів відносин (інтереси (ст. 2 ГПК України), змісту відносин (неправильність дослідження чи оцінки доказів (ст. 258 ГПК України).

7.8. За характером / мірністю ознак змісту й одиниць обсягу понять: якісні (ціннісні, невимірні) (добросовісність (ст. 43 ГПК України), значущість

(ст. 67 ГПК України) та кількісні (властивою ознакою яких є вимірність) (завчасність вручення повістки-повідомлення (ч. 4 ст. 120 ГПК України).

7.9. За предметом: дії (зловживання правом на позов (ст. 125 ГПК України), події (тимчасовість окупації території України (п. 21-22 ч. 1 Розділу XI Перехідних положень), результати дій і подій (швидкість вирішення справи (ч. 3 ст. 112 ГПК України), ситуації (тяжкість обставин (ч. 2 ст. 75 ГПК України), стани (похилий вік ст. 66 ГПК України), строки (розумний строк (ст. 114 ГПК України); причини (поважна причина (ст. 66 ГПК України), мотиви (неповноти, неясності, суперечливості чи відсутності законодавства (ст. 11 ГПК України), способи (належний чин засвідчення копії (ст. 91 ГПК України), явища (наявність потреби (ст. 20 ГПК України), предмети і речі (інтереси (ст. 5 ГПК України) тощо.

7.10. За суб'єктом оцінювання: оцінювані суддею (поважність причини (ст. 134 ГПК України), оцінювані іншими учасниками процесу (сумнівність неупередженості або об'єктивності судді (ст. 35 ГПК України), змішані (розумність строків (ст. 114 ГПК України).

7.11. За варіативністю оцінювання: альтернативні (вузькі) (завчасність (ст. 66 ГПК України), варіативні (широкі) (суспільні інтереси (ст. 287 ГПК України).

7.12. За ступенем інтерпретованості: частково інтерпретовані (інтерес (ст. 2 ГПК України), не інтерпретовані (завчасність (ст. 66 ГПК України).

7.13. За вектором походження оцінок, що лежать в основі тлумачення господарсько-процесуальних оціночних понять: оціночні поняття, в основі тлумачення яких лежать внутрішні (необхідність захисту особистого та сімейного життя людини (ст. 8 ГПК України) та зовнішні оцінки (загальновідомість обставин (ст. 75 ГПК України); змішані (факти, які мають значення для справи (ст. 13 ГПК України).

7.14. За критерієм психосемантичного характеру оцінок, що лежать в основі тлумачення господарсько-процесуальних оціночних понять: оціночні поняття, в основі тлумачення яких лежать раціональні (неповнота технічного

запису (ст. 224 ГПК України) та раціонально-емоційні оцінки (неупередженість розгляду справи (ст. 2 ГПК України).

7.15. За критерієм співвідносності оцінок, що лежать в основі тлумачення господарсько-процесуальних оціночних понять: оціночні поняття, в основі тлумачення яких лежать абсолютні (негайність) (ст. 233 ГПК України) та відносні (порівняльні) оцінки (подібність відносин за змістом (аналогія закону) (ст. 11 ГПК України).

8. Констатовано, що оціночні поняття, які містяться в загальній частині господарського процесуального права, здійснюють фундаментальний регулятивний вплив на господарське процесуальне право. Їх доцільно враховувати протягом усієї правозастосовчої діяльності. Господарсько-процесуальні оціночні поняття, які містяться в спеціальній частині господарського процесуального права, варто тлумачити відповідно до локальної регулятивної ідеї цієї частини процесуального права із контролем відповідності результатів цього тлумачення тим оціночним поняттям, що містяться в загальній частині господарського процесуального права.

Неосновні (залежні) господарсько-процесуальні оціночні поняття підлягають подвійній оцінці з вивіренням відповідності результату їх тлумачення основним (центральним) оціночним поняттям. При тлумаченні складних господарсько-процесуальних оціночних понять необхідно спочатку визначити обсяг поняття, інтерпретуючи іменник, а потім відмежувати поняття, які входять до обсягу інтерпретованого, за ознаками, вказаними у прикметнику.

Оціночні поняття, які містяться у гіпотезі, диспозиції правової норми, допустимо трактувати поширеніше, ніж використані при конструюванні санкції господарсько-процесуальної норми.

При тлумаченні оціночних понять, які стосуються суб'єктів відносин, слід враховувати специфіку їх правового статусу. Оціночні поняття, які регламентують діяльність суб'єктів права, не наділених владними повноваженнями, можна тлумачити більш поширювально, ніж суб'єктів права з владними повноваженнями.

Якісні оціночні поняття інтерпретуються зі зверненнями до системи загальнолюдських цінностей та цінностей, сформованих у свідомості суб'єкта тлумачення як елемента системи суспільства. Тлумачення кількісних (вимірних) оціночних понять здійснюється за допомогою існуючих у суспільстві одиниць виміру виходячи з конкретних умов місця та часу із формуванням висновку про відповідність результатів цього тлумачення регулятивній ідеї законодавця.

Альтернативні оціночні поняття підлягають тлумаченню за логічним законом виключення третього. Тлумачення варіативних оціночних понять передбачає використання правил простої деструктивної дилеми.

Інтерпретація господарсько-процесуальних оціночних понять, в основі тлумачення яких лежать внутрішні оцінки, потребує звернення до конкретно-історичних етичних, моральних, культурних та інших соціальних засад розвитку суспільства та побудови інтерпретаційних висновків суб'єкта тлумачення передусім на їх основі. Інтерпретація оціночних понять, в основі тлумачення яких лежать зовнішні оцінки, вимагає комплексного з'ясування домінуючих у певних конкретно-історичних умовах суспільних поглядів. Доречно враховувати при цьому новини, висвітлені в офіційних та популярних ЗМІ, аналіз даних офіційної статистики, соціологічних досліджень тощо. Це дасть змогу виявити основні напрями суспільної думки та належним чином обґрунтувати інтерпретацію оціночних понять, що особливо актуально для підготовки обґрунтованого судового рішення.

Інтерпретувати оціночні поняття, в основі тлумачення яких лежать раціональні оцінки, доцільно з використанням існуючих законів логіки. Це дасть змогу систематизувати правила конкретизації оціночних понять у кожному правозастосовчому випадку. При тлумаченні оціночних понять, в основі тлумачення яких лежать раціонально-емоційні оцінки, суб'єкт тлумачення може, крім цього, зосередити свою увагу на особистих відчуттях справедливого і несправедливого.

РОЗДІЛ 3

ПРАКТИКА ЗАСТОСУВАННЯ ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ОЦІНОЧНИХ ПОНЯТЬ

3.1. Основні проблеми тлумачення господарсько-процесуальних оціночних понять на практиці

Як зазначалося нами раніше, застосування оціночних понять у господарському процесі ускладнює розгляд справи судом. Правильність результату застосування має особливу соціальну значущість.

Головним шляхом удосконалення практики застосування господарсько-процесуальних оціночних понять є оптимізація їх тлумачення, створення умов для чого є завданням науки господарського процесуального права і судової практики.

Закономірності в тлумаченні оціночних понять є орієнтиром визначення елементів змісту й обсягу господарсько-процесуального оціночного поняття. Їх виявлення та наукова систематизація можуть полегшити правозастосовчу діяльність, оптимізувати тлумачення окремих господарсько-процесуальних понять, сприяти однорідності результатів тлумачення. У свою чергу, це підвищить регулятивну ефективність господарського процесуального законодавства.

Загальна тенденція визначення змісту господарсько-процесуальних оціночних понять детермінується суспільною свідомістю, судовою практикою і наукою.

Індивідуальна тенденція визначення змісту господарсько-процесуальних оціночних понять залежить від міри інтелектуальної активності, рівня правосвідомості, особистої та правової культури, світоглядних цінностей, рівня професійної підготовки, наявності досвіду, специфіки минулого, теперішнього і поглядів на майбутнє суб'єкта тлумачення, а також від комплексу інших

соціально-психологічних, організаційних та матеріально-технічних факторів і умов.

Специфікою господарсько-процесуальних оціночних понять є необхідність їх подвійної оцінки: насамперед щодо на предмет відповідності вимогам конкретної правової норми, що містить оціночне поняття, потім – на предмет відповідності результату цього тлумачення центральним оціночним поняттям, засобом яких сформульовано завдання господарського судочинства (наприклад, справедливість).

Припущення, що при оперуванні оціночними поняттями суб'єкт опиняється у більш складній логіко-гносеологічній ситуації, ніж коли він користується поняттями неоціночними, підтверджується тим, що суб'єкт пізнання, застосовуючи оціночне поняття, йде не від готового, вже встановленого змісту поняття до окремого предмета, а від окремого предмета до висновку про основний зміст застосовуваного оціночного поняття [27, с. 137].

Узагальненість окреслення в господарській процесуальній нормі ознак оціночного поняття дає підстави для висновку, що зміст правової норми, в якій міститься оціночне поняття, ширший за його словесну конструкцію, що викликає потребу в компетентному та науково обґрунтованому тлумаченні змісту господарської процесуальної норми. Тут слід визнати практичну цінність герменевтики, незалежно від підходу до самого визначення поняття тлумачення правової норми¹.

Дослідник А. Огороднік зауважив, що, працюючи майже 30 років суддею, він постійно стикався з проблемою інтерпретації, конкретизації і тлумачення оціночних понять і дійшов висновку, що немає для правозастосовчих органів складнішої проблеми, аніж їх застосування [72, с. 6].

---

¹ Тривають пошуки дефініції тлумачення, його мети, предмета, об'єкта. На думку С. Алексеева, юридичне тлумачення – це діяльність зі встановлення змісту правового акта для його практичної реалізації. Об'єктом тлумачення він назвав право, виражене в ньому державну волю, предметом – зовнішню форму права – текст акта, зв'язки між цим текстом й іншими зовнішніми даними, з якими зв'язане видання і функціонування нормативного акта, з чого інтерпретатор отримує первинні дані. О. Черданцев визначає тлумачення права як розумовий процес, спрямований на встановлення смислу норм права, і як результат цього процесу, виражений у сукупності суджень, в яких розкривається зміст норм [106, с. 78].

За формулюванням А. Венгерова, тлумачення правової норми – це процес мислення, і складається він з двох етапів: перший – з’ясування смислу і змісту норм «для себе» (так би мовити, процес тлумачення «усередину»); другий – роз’яснення смислу і змісту норми «назовні», для адресатів правозастосування, для учасників правозастосовчого процесу [16, с. 536]. Метою інтерпретації оціночних термінів, як підмітив О. Черданцев, є процес заміщення оціночних термінів точними [117, с. 173].

О. Черданцев обґрунтував, що метод тлумачення об’єктивно залежить від об’єкта пізнання [117, с. 4]. Погоджуємося з думкою про необхідність підбору інструментарію тлумачення залежно від об’єкта і предмета інтерпретації та проаналізуємо інструментарії для тлумачення оціночних понять господарського процесуального права.

У Концепції вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів, затвердженої Указом Президента України № 361/2006 від 10.05.2006 р. акцентовано увагу на потребі враховувати цілі та наміри законодавця при інтерпретації закону [106, с. 79]. У тлумаченні оціночних понять у господарському процесі визначальним є цільовий (телеологічний) спосіб¹, що дозволяє за критерієм обсягу назвати тлумачення оціночного поняття у господарському процесі поширювальним.

На переконання Т. Яблочкова, при незрозумілості закону його потрібно тлумачити з точки зору історичного походження. Він писав, що коли закон мовчить, юрист звертається до загального смислу законів; для встановлення загального смислу закону суд... будь-якою ціною повинен пізнати волю законодавця: він досліджує підготовчі роботи, історичну традицію, звичаї, загальні принципи права, але вивчає не як самостійні джерела права, а як засоби пізнання тих міркувань, які могли скеровувати редакторів закону [123, с. 166, 161].

---

¹ Правова норма – цілеспрямована норма, вона відображає намір досягти певної мети. Суддя повинен надавати правовій нормі те значення, яке буде реалізовувати її мету; розумне рішення не може бути прийняте, доки суддя не усвідомив замислу норми [6, с. 186-187]. В процесі застосування норми важливо витлумачити право вцілому: його смисл, принципи, соціально-політичний зміст; лише таке тлумачення права може бути основою індивідуального піднормативного регулювання, конкретизації юридичних норм, аналогії права.

При тлумаченні оціночного поняття у господарському процесі необхідно ретельно слідкувати за забезпеченням досконалого юридичного аналізу. У зв'язку з цим не тільки з'ясовувати наміри законотворця, правові потреби, які було покладено в основу розробки господарського процесуального законодавства, обставини та умови, в яких господарська процесуальна норма підлягає застосуванню, але й використовувати комплекс способів тлумачення правової норми у цілому. До цього комплексу належить, зокрема, лінгвістичне (граматичне, семантичне, етимологічне), логічне, телеологічне, функціональне, спеціально-юридичне, системне та історичне тлумачення.

Тлумачення оціночних понять у господарському процесі немислиме без їх аналізу. Тлумаченню підлягають не лише слова, якими позначаються певні поняття, але й самі поняття, позначені словами, що містяться у правовій нормі. Як зазначає П. Рабінович, об'єктивна необхідність тлумачення юридичних норм зумовлюється тим, що вони виражаються за допомогою, зазвичай, украй загальних, абстрактних понять, а також полісемічних багатозначних слів (термінів), які за різних умов різні суб'єкти можуть розуміти досить неоднозначно. Соціальне призначення будь-якого тлумачення права – забезпечити правильне, однозначне (уніфіковане) розуміння змісту юридичної норми всіма, хто має її застосовувати або реалізовувати [86, с. 141-142].

Водночас тлумачення оціночних понять у господарському процесі має свою специфіку: по-перше, воно не спрямоване на уніфікацію розуміння їх змісту всіма суб'єктами; по-друге, абсолютна уніфікація є навіть небажаною з огляду на призначення оціночного поняття (створення можливостей для ситуативного та індивідуалізованого правозастосування залежно від конкретних умов господарської процесуальної ситуації).

Тлумачення оціночних понять у господарському процесі здійснюється з метою визначення змісту оціночного поняття, адекватного конкретним обставинам справи. Тому критерії такого тлумачення прямо і безпосередньо пов'язані з юридичними фактами, що мають місце у конкретній справі. Поділяємо

їх на дві групи: суб'єктивно залежні (дії) та об'єктивно залежні (події). При тлумаченні оціночного поняття вони мають враховуватися комплексно.

Наповнення оціночних понять у господарському процесі конкретним змістом за допомогою тлумачення є результатом складного інтелектуального процесу з усвідомленого оперування поняттями та ціннісними орієнтирами. Він залежить, зокрема, від навичок тлумачення оціночних понять, які роблять норми, що їх містять, нормами підвищеної складності у розумінні та правозастосуванні.

Негативно сприймаючи суддівську дискрецію, Й. Покровський усе ж зазначив, що суддя вільний у прийомах для висловлювання істинного змісту закону і може вдаватися до тлумачення логічного: робити висновок про дійсний сенс закону на підставі його положення серед інших норм (тлумачення систематичне), на підставі його історії (тлумачення історичне) і переслідуваних ним цілей. Якщо при застосуванні усіх цих методів виявиться, що слова закону ширші або вузьчі від його справжнього смислу, то суд повинен надати перевагу останньому (тлумачення обмежувальне або розширювальне). Якщо виявиться, що даний випадок не вирішується законом безпосередньо, то треба прийняти до уваги закон аналогічний (аналогія закону); якщо і такого закону не можна знайти, то необхідно звернутися до загального змісту або загального духу законодавства (аналогія права). Але в усякому разі основним принципом тлумачення є правило, що тільки закон може бути джерелом судового рішення [79, с. 93].

Оскільки тлумачення оціночних понять, здійснюване суддею, за характером правових наслідків є юридично значущішим (у разі набрання законної сили судовим рішенням, у якому відображено результати такого тлумачення), ніж тлумачення, здійснюване іншими суб'єктами процесу, то є підстави класифікувати тлумачення оціночних понять у цивільному процесі за критерієм обов'язковості його результатів на обов'язкове (результати якого мають регулятивний характер для суб'єктів права) та необов'язкове (результати якого не мають регулятивного характеру щодо суб'єктів права), що прямо пов'язано із офіційним і неофіційним тлумаченням.

Як засіб забезпечення законності й справедливості, судові рішення повинні безумовно відповідати законодавчим вимогам, відображати підстави для висновку про зміст та обсяг конкретного оціночного поняття, що відповідатиме вимозі обґрунтованості. З мотивувальної частини судового рішення повинен логічно випливати кінцевий висновок суду по суті вирішуваних у справі питань (на жаль, при застосуванні оціночних понять судді, поставши перед проблемою обґрунтування рішення, часто не витрачають зусиль на деталізацію мотивів, які призвели до їх переконання про зміст та обсяг конкретного оціночного поняття).

Слід пам'ятати, що право на розсуд (дискреційні повноваження) при застосуванні оціночних понять суддя реалізує у рамках виконання процесуального обов'язку справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду справи, вибору лише із законних альтернатив та прийняття рішення, яке відповідає набору процесуальних критеріїв юридично якісного, правосудного рішення та створює міцну процесуальну основу для захисту прав, свобод чи інтересів осіб, які беруть участь у справі.

При тлумаченні господарської процесуальної норми має бути досягнуто максимальної єдності результатів тлумачення, адже право повинно забезпечити стабільність. Результати тлумачення оціночних понять мають бути однорідними, збігатися у головному. Обсяг оціночних понять змінюється адекватно до конкретно-історичних умов та суспільних відносин. З цієї точки зору існування у господарському процесуальному праві оціночних понять створює умови одночасно і для стабільності, і для осучаснення господарського процесуального законодавства.

Діяльність із застосування господарсько-процесуальних оціночних понять має низку ознак. При визначенні змісту конкретного оціночного поняття суб'єкт правозастосування, по-суті, вирішує класифікаційні питання належності явища правової дійсності до обсягу господарсько-процесуального оціночного поняття. З'ясуванню внутрішнього змісту такого поняття завжди притаманна ситуаційність: оскільки результати інтелектуальної діяльності з

визначення змісту та обсягу оціночного поняття залежать від низки обставин суб'єктивного і об'єктивного характеру, то у процесі абстрагування різні суб'єкти можуть виділяти різні ознаки понять і по-різному проектувати їх на конкретну ситуацію. Така діяльність є відносною, адже полягає у співставленні існуючих понять і уявлень суб'єкта тлумачення із обставинами певної господарської справи, у співвідношенні абстрактних уявлень і конкретних обставин, суб'єктивного і об'єктивного.

У внутрішньому вираженні діяльність із застосування господарсько-процесуального оціночного поняття є результатом складного інтелектуального процесу з усвідомленого оперування поняттями та ціннісними орієнтирами, для якого необхідні: високий ступінь психоемоційної сформованості, загальної культури, юридичної грамотності, володіння прийомами логічного мислення та комплексного стратегічного планування, уміння тлумачити нормативно-правові акти, почуття відповідальності.

У процесі застосування оціночних понять, у тому числі господарсько-процесуальних, суддя повинен не лише виявити ознаки конкретного предмета, процесу, стану чи іншого правового явища, віднайти правову норму, яка регулює відповідні правовідносини, але й розкрити зміст господарсько-процесуального оціночного поняття, який міститься в цій нормі, потім повернутися до обставин справи та з'ясувати, чи дозволяють ознаки цього правового явища поширити на них дію правової норми, що містить господарсько-процесуальне оціночне поняття, і в разі виявлення відповідності – застосувати правову норму.

Метою тлумачення правової норми у загальному розумінні є її правильні реалізація та / чи застосування. У разі тлумачення оціночних понять необхідно забезпечити адекватність їх тлумачення конкретним обставинам справи і відповідність вимогам та принципам господарського процесуального права (наприклад, принципам розумності, добросовісності, справедливості, своєчасності, що також є оціночними поняттями).

3.2. Особливості тлумачення окремих видів господарсько-процесуальних оціночних понять

Зважаючи на обмеженість обсягу магістерської роботи, у ній неможливо розв'язати усі проблеми практики застосування оціночних понять. Тому спробуємо запропонувати пропозиції щодо тлумачення низки оціночних понять, які становлять для нас найбільший науковий інтерес, при цьому, на наш погляд, є актуальними у господарському процесі.

Основним господарсько-процесуальним оціночним поняттям є *«справедливість»*, яке є самостійним критерієм оцінки у правозастосовчій діяльності. Нормативного визначення поняття *«справедливість»* не існує. Однак, справедливості у господарських процесуальних відносинах відведено особливо важливу роль.

У ГПК України оціночне поняття *«справедливість»* використано при формулюванні лише однієї статті – ст. 2 ГПК України. Ця стаття визначає завдання та основні засади господарського судочинства, регламентуючи, що справедливе, неупереджене та своєчасне вирішення судом спорів, пов'язаних із здійсненням господарської діяльності, та розгляд інших справ, віднесених до юрисдикції господарського суду є завданням господарського судочинства.

Справедливість вирішення судом спорів не є самоціллю. Також тлумачення того, чи справедливим є вирішення судом спору, має здійснюватися із врахуванням мети господарського судочинства: ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, держави.

Спробуємо розставити логічні акценти та розкрити власне розуміння змістового наповнення поняття справедливості, яке може стати корисним у тлумаченні цього оціночного поняття на практиці.

На наш погляд, у ході розгляду справи суд, виходячи з наявних і досліджених доказів, встановлює формальну істину, що не виключає існування поза межами справи іншої, фактичної істини, та необхідність відновлення

справедливості іншої, ніж встановлена рішенням суду (саме тому в господарському процесі існує система інститутів перегляду судових рішень, у тому числі у зв'язку з нововиявленими обставинами). Звідси виникає питання співвідношення справедливості рішення, його правильності та відповідності нормам права.

У п. 4 ч. 1 ст. 277 ГПК України визначено, що самостійною підставою для скасування судового рішення повністю або частково та ухвалення нового рішення у відповідній частині або зміни судового рішення є порушення норм процесуального права або неправильне застосування норм матеріального права.

Порушення норм процесуального права може бути підставою для скасування або зміни рішення, якщо це порушення призвело до неправильного вирішення справи. Порушення норм процесуального права є обов'язковою підставою для скасування судового рішення суду першої інстанції та ухвалення нового судового рішення, якщо:

- 1) справу розглянуто неповноважним складом суду;
- 2) в ухваленні судового рішення брав участь суддя, якому було заявлено відвід і підстави його відводу визнано судом апеляційної інстанції обґрунтованими;
- 3) справу (питання) розглянуто господарським судом за відсутності будь-якого учасника справи, не повідомленого належним чином про дату, час і місце засідання суду (у разі якщо таке повідомлення є обов'язковим), якщо такий учасник справи обґрунтовує свою апеляційну скаргу такою підставою;
- 4) суд прийняв судові рішення про права, інтереси та (або) обов'язки осіб, що не були залучені до участі у справі;
- 5) судові рішення не підписано будь-ким із суддів або підписано не тими суддями, які зазначені у рішенні;
- 6) судові рішення ухвалено суддями, які не входили до складу колегії, що розглядала справу;

7) суд розглянув у порядку спрощеного позовного провадження справу, яка підлягала розгляду за правилами загального позовного провадження.

Очевидно, якщо порушення норм процесуального права не призвело до неправильного вирішення справи, то апеляційний суд не скасує рішення. Отже, «правильність» вирішення справи пов'язується насамперед із нормами матеріального права. Звідси – перевага такої підстави для скасування чи зміни рішення суду, як неправильне застосування норм саме матеріального права.

Продовжуючи аналіз, звернемося до ч. 2 ст 309 ГПК України, за якою не може бути скасоване правильне по суті і законне рішення з одних лише формальних міркувань. Видається, що законодавець під формальними міркуваннями має на увазі окремі процесуальні порушення, а також можливі порушення форми. Ставлячи в один ряд поняття «правильність по суті» та «справедливість» рішення суду, та логічно протиставляючи їм поняття «формальні міркування», законодавець знову надав перевагу такій підставі для перегляду рішення, як неправильне застосування норм матеріального права. З юридичного змісту аналізованих статей випливає, що головна роль відведена не процесуальним критеріям (формальним міркуванням), а вимогам щодо правильності по суті та справедливості рішення суду.

Результати здійсненого вище аналізу господарського процесуального законодавства підводять до висновку про домінанту у процесуальному законі концептуального підходу, згідно з яким правильним вирішенням справи є її вирішення відповідно до норм матеріального та процесуального права.

Водночас суд не вправі ухвалити справедливе, на його думку, рішення, але суперечливе нормам матеріального та процесуального права: результати судового розгляду справи не можуть бути справедливими, але незаконними. Неодмінним компонентом характеристики рішення суду як законного і справедливого є також відповідність його обставинам справи.

У статті 236 ГПК України, де визначено вимоги щодо законності та обґрунтованості судового рішення, окремо сформульовано вимогу щодо

відповідності судового рішення завданню господарського судочинства, яким у тому числі є справедливе вирішення справи.

Отже, використання у господарському процесуальному законі оціночного поняття «справедливість» зумовлене потребою внести у господарський процес аксіологічний компонент, який дозволить відобразити у результатах розгляду і вирішення господарської справи одночасно і вимоги законодавства, й обставини справи, і домінуючі суспільні цінності. Тому вважаємо, що справедливість у господарському процесі головним чином означає цілковиту відповідність одночасно вимогам закону, обставинам справи, існуючим соціальним цінностям.

Відтак справедливість розгляду і вирішення господарської справи пропонується розуміти як такий розгляд і вирішення господарської справи, що відповідає нормам процесуального і матеріального права, системі соціальних цінностей, та результатом якого є відповідний обставинам справи захист прав, свобод, інтересів у разі їх порушення, невизнання чи оспорювання.

Відповідно, справедливим рішенням суду є рішення, яке відповідає нормам процесуального і матеріального права, системі соціальних цінностей (моральним засадам та ін.) і забезпечує відповідний обставинам справи захист прав, свобод, інтересів у разі їх порушення, невизнання чи оспорювання.

Цікавим для дослідження є також оціночне поняття «розумний строк». Відповідно до ст. 114 ГПК України, суд має встановлювати розумні строки для вчинення процесуальних дій. Строк є розумним, якщо він передбачає час, достатній, з урахуванням обставин справи, для вчинення процесуальної дії, та відповідає завданню господарського судочинства.

Розумність строку розгляду справи судом – одна з основних процесуальних вимог, спрямована на забезпечення справедливого, неупередженого та своєчасного вирішення судами господарських справ.

Згідно зі ст. 190 ГПК України, врегулювання спору за участю судді проводиться протягом *розумного* строку, але не більше тридцяти днів з дня постановлення ухвали про його проведення.

На підставі ст. 248 ГПК України, суд розглядає справи у порядку спрощеного позовного провадження протягом *розумного* строку, але не більше шістдесяти днів з дня відкриття провадження у справі.

Вимогу щодо справедливого розгляду справи упродовж *розумного* строку містить ст. 6 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

У контексті ст. 2 ГПК України, згідно з якою справедливе, неупереджене та *своєчасне* вирішення господарських справ є завданням господарського судочинства, дане повноваження суду водночас є одним з його головних обов'язків.

Розумність строку не можна ототожнювати з розглядом справи у стислі строки. Необґрунтована швидкість розгляду справи не відповідатиме вимозі щодо всебічності та об'єктивності з'ясування обставин справи.

Причиною застосовування при регламентації строку розгляду господарської справи оціночного поняття «розумний строк», на наш погляд, є недоцільність його чіткої часової регламентації з прив'язкою до днів, тижнів чи місяців. На практиці у кожній справі (навіть однієї категорії) для забезпечення її правильного вирішення необхідно застосувати різні види та кількість процесуальних дій. Тому законодавець обмежився визначенням максимальних строків розгляду справи, одночасно висунувши вимогу своєчасності та розумності строків розгляду справи.

Для повномірної реалізації права особи на судовий захист важливими є не лише процесуальні гарантії повного, всебічного та об'єктивного розгляду справи судом, але й гарантії, що при здійсненні судом повноважень із захисту порушених прав не буде допущено тяганини, адже повільний розгляд справи є рівнозначним відмові у правосудді.

Внаслідок необґрунтовано тривалого розгляду справи навіть позитивне рішення суду про захист порушеного права може виявитись неактуальним із різних причин: стати неможливим для виконання, втратити цінність (інтерес) для позивача. З іншого боку, занадто тривалий розгляд і вирішення справи є незручним і для відповідача, інших осіб, які беруть участь у справі.

Таким чином, забезпечення розгляду справ у розумні строки є необхідним та безкомпромісним компонентом якості правосуддя в цілому.

Наступна проблема забезпечення розгляду справ у розумні строки – недобросовісність процесуальної діяльності осіб, які беруть участь у справі. Практики таку поведінку називають «тактикою затягування процесу». Але недобросовісна поведінка суб'єктів господарського процесу не є підставою для продовження строків розгляду справи. Вона сигналізує про необхідність застосування адекватних важелів впливу, зосереджених у процесуальних повноваженнях судді (наприклад, постановлення окремих ухвал, ухвал про привід свідка), про необхідність притягнення винних осіб до адміністративної відповідальності, передбаченої ст. 185³ КУпАП за прояв неповаги до суду [41] (що може виражатись, зокрема, у злісному ухиленні від явки в суд свідка, позивача, відповідача, експерта, перекладача тощо). Судді, навіть за очевидних потреб, не часто використовують такі повноваження. Подібна практика не відповідає п.п. 2-4 Принципу 1 Рекомендації R (84) 5 Комітету міністрів ЄС державам-членам відносно принципів господарського судочинства, спрямованих на вдосконалення судової системи від 28.02.1984 р. і вимагає перегляду для оптимізації строків розгляду справи.

У результаті аналізу практики Європейського Суду з прав людини (справа «Моргуненко проти України», рішення від 06.09.2007 р.; «Барський проти України», рішення від 05.07.2007 р.; «Красношопка проти України», рішення від 30.11.2006 р.; «Федорчук проти України», рішення від 15.11.2007 р. та ін.) констатуємо, що критеріями оцінки розумності тривалості провадження є складність справи, поведінка заявника та компетентних органів, важливість

предмета спору для позивача. Водночас поняття «складність справи», «важливість предмета спору» також є оціночними, що ускладнює процес визначення змісту й обсягу оціночного поняття «розумний строк».

На наш погляд, критерії оцінки розумності строків розгляду справи судом є похідними від комплексу обставин (юридичних фактів), що мають місце у конкретній справі. Їх можна умовно поділити на дві групи:

1. Суб'єктивно залежні (визначаються поведінкою суб'єктів господарського процесу): процесуальна діяльність судді; процесуальна діяльність сторін (чи заявників, інших заінтересованих осіб), їх представників; процесуальна діяльність третіх осіб; процесуальна діяльність свідків; процесуальна діяльність експертів, спеціалістів; процесуальна діяльність; процесуальна діяльність інших осіб, які беруть участь у справі.

2. Об'єктивно залежні (детермінуються подіями): важливість оперативності захисту прав у конкретних сфері та виді правовідносин; предмет спору та значущість виду прав, які підлягають захисту; ступінь технічної завантаженості судді; кількість осіб, які беруть участь у справі, та інших учасників господарського процесу тощо.

Вирішення питання про розумність строків розгляду справи повинно здійснюватися з врахуванням критеріїв суб'єктивного та об'єктивного характеру.

Для розгляду і вирішення справи у розумний строк суддя повинен досягти гармонії у забезпеченні одночасно оперативного захисту прав та у забезпеченні (для справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду господарської справи) можливості вчинення учасниками судового процесу дій, обов'язкових за господарським процесуальним законодавством; необхідних на думку судді; потрібних для розумної і добросовісної реалізації процесуальних прав інших учасників судового процесу.

Якщо процесуальна поведінка осіб, які беруть участь у справі, є недобросовісною і затягує строки розгляду справи, то для забезпечення

розгляду і вирішення справи у розумний строк суддя повинен, використавши наявні процесуальні повноваження, припинити недобросовісне здійснення процесуальних прав чи виконання процесуальних обов'язків.

Розумний строк розгляду і вирішення справи повинен одночасно створити умови для:

- вчасного розгляду, вирішення господарської справи, захисту прав особи;
- правильного розгляду і вирішення справи, що забезпечить ухвалення у справі законного й обґрунтованого рішення суду.

Ці критерії повинні сформулювати основу для тлумачення оціночного поняття «розумний строк».

Виділимо такі ознаки змісту оціночного поняття «розумний строк»:

- це господарський процесуальний строк, який відповідає встановленим у законі межах;
- це найкоротший строк розгляду і вирішення господарської справи в межах закону;
- цей строк визначається необхідною для даної справи кількістю процесуальних дій;
- це строк, достатній для повного, всебічного та об'єктивного дослідження наявних у справі доказів;
- цей строк створює умови для ухвалення законного й обґрунтованого рішення суду та вчасного судового захисту прав.

До логічного обсягу оціночного поняття «розумний строк» буде входити таке його розуміння, яке відповідатиме зазначеним критеріям.

На основі викладених міркувань поняття «розумний строк розгляду справи» можна тлумачити як найкоротший у межах закону строк розгляду і вирішення господарської справи, який визначається необхідною для даної справи кількістю процесуальних дій, достатній для повного, всебічного та об'єктивного дослідження наявних у справі доказів, що створить належні умови для ухвалення законного й обґрунтованого рішення суду та вчасного судового

захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав і законних інтересів фізичних осіб та юридичних осіб, держави.

Ще одним цікавим для дослідження господарським процесуальним оціночним поняттям є поняття «*винятковий випадок*». Спробуємо визначити зміст та обсяг поняття «*винятковий випадок*». Це оціночне поняття використовується у ст.ст. 140, 177, 202, 216, 233, 269, 287 ГПК України.

Оскільки це складне оціночне поняття, то тлумачити його слід, починаючи з іменника. У великому тлумачному словнику поняття «випадок» пояснюється, як те, що сталося, трапилось (звичайно несподівано); наявність того чи іншого явища, факту [15, с. 104]. У юридичних словниках термін «випадок» тлумачать як подію, настання якої не викликане умислом або необережністю особи [122, с. 80]. Це означає, що винятковий випадок не виникає як результат волевиявлення особи. Тому при тлумаченні цього оціночного поняття слід вивірити конкретний випадок у справі на предмет незалежності виникнення від волі осіб. Вважаємо, що до оціночного поняття «випадок» можна включати як події, так і стани (стан хвороби, стан вагітності тощо).

У разі відповідності конкретного випадку ценові незалежності виникнення від волі особи слід з'ясувати, наскільки цей випадок підпадає під ознаку «винятковості». Слово «винятковий» похідне від «виняток», що означає своєрідність, особливість, незвичайність, важливість, надзвичайність порівняно з іншими випадками.

При вирішенні питання про винятковість випадку у конкретній правозастосовчій ситуації необхідно врахувати одночасно як існуючі об'єктивно реалії соціальної дійсності (обставини правової дійсності), так і набутий конкретним правозастосувачем суб'єктивний соціальний досвід. Обставини правової дійсності повинні бути підтверджені в установленому законом порядку відповідними процесуальними засобами.

Враховуючи, що зміст будь-якого поняття завжди становить суттєві, необхідні і достатні для відображення даного класу явищ ознаки [72, с. 103],

виділимо такі ознаки змісту оціночного поняття «винятковість випадку» у господарському процесі:

- це обставина правової дійсності (подія чи стан);
- ця обставина правової дійсності повинна бути підтверджена в установленому законом порядку відповідними процесуальними засобами;
- через важливість, особливість чи надзвичайність цієї обставини правової дійсності та враховуючи домінуючі у суспільстві цінності й правові реалії існує потреба у застосуванні передбачених у законі винятків із загальних правил.

Таким чином, до логічного обсягу господарсько-процесуального оціночного поняття «винятковість випадку» буде входити поняття, яке відповідатиме цим критеріям.

Наведені міркування дозволяють сформулювати визначення цього оціночного поняття у господарському процесі. *Винятковий випадок* – це підтверджена в установленому законом порядку відповідними процесуальними засобами обставина правової дійсності (подію чи стан), яка через важливість, особливість чи надзвичайність і враховуючи домінуючі у суспільстві цінності й правові реалії потребує застосування передбачених у законі винятків із загальних правил.

Поважність причини – господарсько-процесуальне оціночне поняття, яке використовується у тексті ГПК 51 раз.

Така інтенсивність використання цього оціночного поняття у тексті ГПК України актуалізує його дослідження у нашій роботі.

У постанові ВГС України від 27 вересня 2011 р. у справі № 53/230 суд звертає увагу, що поважними визнаються лише такі обставини, які є об'єктивно непереборними, не залежать від волевиявлення сторони та пов'язані з дійсними істотними перешкодами чи труднощами для вчинення процесуальних дій [81].

Оскільки законодавець вказує не лише на наявність причини, але й на таку ознаку причини, як поважність, то здійснювати тлумачення цього

оціночного поняття необхідно, починаючи з іменника *причина*. Причиною називають обставину, яка зумовлює певне явище. У великому тлумачному словнику української мови «причина» – це явище, яке обумовлює або породжує інше явище [15, с. 957].

Таким чином, при вирішенні питання про поважність причини доцільно з'ясувати, чи перебуває ця обставина правової дійсності (дія, подія, стан тощо) у причинно-наслідковому зв'язку з презюмованим наслідком. Якщо так, то чи є даний зв'язок прямим та чи могла особа, діючи добросовісно, відвернути цей наслідок. Якщо так, то з якої причини особа не виконала цих дій та чи є ця причина важливою і невідкладнішою, ніж захист порушеного права, а отже – поважною.

Враховуючи наведені вище міркування і доводи, можемо сформулювати таке визначення оціночного поняття «поважна причина». *Поважна причина* – це підтверджена в установленому законом порядку відповідними процесуальними засобами обставина правової дійсності, яка перебуває у безпосередньому причинно-наслідковому зв'язку з ходом процесу, виникла несподівано і незалежно від волі учасника процесу, внаслідок чого позбавила його можливості реалізувати процесуальні права чи виконати процесуальні обов'язки, та наслідки якої, діючи добросовісно, відвернути неможливо, що може бути підставою для формального переривання каузального зв'язку між вказаною обставиною та її наслідком [107].

Ще одним актуальним для дослідження оцінним поняттям є поняття «обґрунтованість». У тій чи іншій словоформі оціночне поняття «обґрунтований» застосовується у тексті ГПК України 47 разів.

Найбільш юридично значущим є, на наш погляд, тлумачення цього оціночного поняття у контексті обґрунтованості рішення суду.

Відповідно до ст. 236 ГПК України, обґрунтованим є рішення, ухвалене на підставі повно і всебічно з'ясованих обставин, на які сторони посилаються як на підставу своїх вимог і заперечень, підтверджених тими доказами, які були

досліджені в судовому засіданні, з наданням оцінки всім аргументам учасників справи.

Юридично обґрунтоване, грамотно складене рішення має важливе значення для підвищення соціально-виховного та превентивного впливу суду як органу судової влади, а від його законності, обґрунтованості, точності, процесуальної визначеності й неспростовності залежить авторитет судової влади на чому наголошує А. Ізваріна [33, с. 8-9]. Проте, навіть в умовах наявності спеціальних наукових досліджень у сфері законності, обґрунтованості і справедливості судових актів [31], відповіді на питання про зміст цього оціночного поняття не дано.

Обґрунтованість рішення суду – це необхідна його ознака для забезпечення відповідності рішення вимогам ст. 236 ГПК України, в якій визначено, що обґрунтованим є рішення, ухвалене на підставі повно і всебічно з'ясованих обставин, на які сторони посилаються як на підставу своїх вимог і заперечень, підтверджених тими доказами, які були досліджені в судовому засіданні, з наданням оцінки всім аргументам учасників справи.

На нашу думку, поняття обґрунтованості рішення суду потрібно пов'язувати з необхідністю відображення у ньому конкретних фактів, підтверджених відповідними процесуальними засобами, та мотивованих висновків суду щодо цих фактів. Правильність цієї позиції підтверджують провідні науковці. Так, Н. Чечіна та А. Вершинін зазначають, що рішення вважається обґрунтованим тоді, коли в ньому відображені факти, які мають значення для справи, підтверджені перевіреними судом доказами, що відповідають вимогам закону щодо належності й допустимості, або загальновідомими обставинами, які не потребують доведення, а також тоді, коли воно містить вичерпні висновки суду, що впливають із встановлених фактів [22, с. 257]. Т. Кашаніна вважає: якщо законність як вимога, що висувається до судового акта, стосується юридичної сторони рішення, то обґрунтованість – фактологічної [36, с. 412-413].

Як бачимо, у багатьох сучасних працях учені-процесуалісти звертають увагу на те, що рішення суду не тільки повинно бути ухваленим на основі повно і всебічно з'ясованих обставин, підтверджених доказами, а й відобразити процес формування умовиводів (висновків) суду.

Тлумачний словник поняття «обґрунтований» розкриває, як достатньо підтверджений чим-небудь, аргументований, переконливий [15, с. 633]. Відтак обґрунтованість рішення суду прямо пов'язана з його підставністю. Обґрунтоване рішення суду можна ухвалити лише в результаті повного, всебічного та об'єктивного дослідження обставин справи, безпосереднього дослідження судом усіх фактичних даних, що мають значення для справи, мотивованого врахування при ухваленні рішення одних доказів та критичної оцінки інших. Отже, визнання рішення суду обґрунтованим можливе лише в тому разі, якщо воно вмотивоване.

Концептуально оціночне поняття «обґрунтованість» (позову, висновку експерта, рішення суду тощо) має потрібну природу: фактичну, матеріально-правову та процесуально-правову. Провідну роль тут відіграє фактична сторона. Але крім того, що позов чи рішення мають відповідати фактичним обставинам справи, вони повинні ґрунтуватися не на абстрактних уявленнях про справедливе, а на конкретних нормах матеріального права, які визначають права і обов'язки суб'єктів правовідносин, а також відповідати вимогам процесуального права, що слід враховувати при тлумаченні цього оціночного поняття.

Беручи до уваги, що синонімами до слова обґрунтованість є «аргументованість», «вмотивованість», «переконливість», «доведеність», «логічність», «продуманість», «правильність», «підставність», та у контексті сказаного можна сформулювати визначення поняття.

Обґрунтований (позов, судове рішення, висновок експерта, тощо) – такий, що базується на обставинах правової дійсності, підтверджених відповідними процесуальними засобами, відображає їх та відповідає нормам матеріального і процесуального права.

Загальновідомість обставин – оціночне поняття, яке, незважаючи на те, що використовується у ГПК України лише один раз, викликає у тлумаченні на практиці.

У ч. 3 ст. 75 ГПК України зазначено, що обставини, визнані судом загальновідомими, не потребують доказування.

На наш погляд, суди не завжди вірно тлумачать це оціночне поняття та правильно застосовують норми права, це поняття використано.

Так, в ухвалі Господарського суду Черкаської області від 19.12.2011 р. у справі № 16/5026/922/2011 суд зазначив, що «також враховує і загальновідому інформацію про те, що світова криза не оголошена закінченою, показники росту економіки нашої країни є незначними при посиленні податкового тиску». На наш погляд суд безпідставно зробив узагальнення, що стало підставою для розстрочення виконання рішення суду у даній справі [111].

Фрагментарний аналіз судової практики свідчить про необхідність дослідження змісту оціночного поняття «загальновідомість обставин». Це складне оціночне поняття, тому тлумачити його необхідно, починаючи з іменника *обставина*. Обставиною називають супровідне явище, умови якоїсь дії (події). У тлумачному словнику поняття «обставина» пояснюється, як явище, подія, факт та ін., що пов'язане з чим-небудь, викликає що-небудь, впливає на щось [15, с. 652]. Виходячи із належності цього оціночного поняття до інституту доказування, а також зі змісту, загальновідомими обставинами у господарському процесі суд може визнати лише ті обставини (умови, явища тощо), які мають безпосередній стосунок до предмета доказування.

Крім цього, такі обставини повинні бути загальновідомими: відомими загалу. Відомий – це такий, про який знає багато людей [15, с. 134].

Тепер слід встановити, що таке загал. Як відображено у великому тлумачному словнику, загал – це велике коло, маса людей [15, с. 288]. У словнику поняття «загальновідомий» тлумачиться як всім відомий; такий, з яким усі обізнані [15, с. 288]. На цій основі пропонуємо розрізняти загальновідомість

загальну і спеціальну: вважаємо, що одні обставини є відомими широкому загалу осіб (народу, громадянам) на всій території України (факт війни, факт аварії на ЧАЕС, факт економічної кризи, факт масового виїзду з України трудових мігрантів тощо), інші – спеціальному колу осіб, пов'язаних, наприклад, ознакою спільного проживання у межах однієї адміністративно-територіальної одиниці (громада), ознакою професійної діяльності (працівники банківської сфери) тощо¹.

За основу логічного розрахунку слід брати лише дієздатних осіб – «середньостатистичну розумну людину». Проте людина може вільно знати, пам'ятати про настання чи ненастання певних подій, фактів, але не може вільно оперувати номерами банківських рахунків, даними державних реєстрів, іншими подібними складними, об'ємними цифровими даними. Тому очевидна неправильність висновків, що загальновідомими є дані ЄДРПОУ, номери засобів зв'язку відповідача, реквізити для оплати судових витрат [112]. Ці дані не стосуються предмета доказування, вільно не відтворюються у пам'яті, тому не можуть визнаватися загальновідомими.

Для вирішення питання про загальновідомість, на наш погляд, слід використовувати критерій оприлюднення факту, події у загальнодержавних чи місцевих засобах масової інформації (у пресі, по радіо чи телебаченню). У випадку висвітлення, тим більше неодноразового, певного факту в засобах масової інформації можна зробити висновок про відомість цієї інформації загалу. Тому, на наш погляд, коректним є визнання судами у якості загальновідомих таких обставин, як анексія Криму, як антитерористична операція, розмір офіційного індексу інфляції, опублікований у газеті «Урядовий кур'єр», тощо.

---

¹ Цікавий для аналізу підхід до визначення змісту оціночного поняття «загальновідомість обставин» існує в Англії: суд може визнати факт загальновідомим і в тому випадку, якщо він відомий лише учасникам процесу. Від доказування може бути звільнено навіть факти, які відомі тільки суду (*judicial notice*). Однак визнання факту встановленим на основі суддівської обізнаності позбавляє незгідну сторону можливості представити докази для доведення зворотного. Аналізований підхід суперечить логічній основі оціночних понять «загал», «загальновідомий» та міг би називатись «індивідуальною відомістю», відомістю обмеженому колу осіб, а не загалу, тому видається неприйнятним для наслідування в українському процесі [112, с. 168].

Однак для визнання обставин загальновідомими недостатньо відомості їх лише загалу. Звільнення від доказування відбувається не автоматично, а в результаті спеціальної процесуальної дії – визнання. У ч. 1 статті 75 ГПК України йдеться про визнання обставин сторонами та іншими особами. Отже, загальновідомими у господарському процесі можуть бути лише ті обставини, які визнані такими судом. Визнання судом загальновідомих обставин як підстава для звільнення від доказування має бути відображене у мотивувальній частині рішення суду.

Враховуючи, що зміст будь-якого поняття завжди становить суттєві, необхідні і достатні для відображення даного класу явищ ознаки [72, с. 103], виділимо такі ознаки змісту оціночного поняття «загальновідомість обставин»: це обставина правової дійсності; вона має прямий стосунок до предмета доказування; відома загалу; визнана загальновідомою судом, що відображається у рішенні суду. Тому до логічного обсягу оціночного поняття «загальновідома обставина» буде входити таке поняття, яке відповідатиме вказаним вище критеріям.

На основі викладеного, *загальновідомі обставини* – такі обставини правової дійсності, які одночасно: мають прямий стосунок до предмета доказування; відомі більшому чи меншому широкому загалу (загальна і спеціальна загальновідомість); визнані судом загальновідомими, що відображено у рішенні суду.

Висновки до розділу 3

У результаті дослідження практики застосування господарсько-процесуальних оціночних понять виявлено проблеми тлумачення цих понять на практиці, серед яких необхідність їх подвійної оцінки: насамперед щодо на предмет відповідності вимогам конкретної правової норми, що містить оціночне поняття, потім – на предмет відповідності результату цього тлумачення центральним оціночним поняттям, засобом яких сформульовано завдання господарського судочинства (наприклад, справедливість).

Крім цього, зміст правової норми, в якій міститься оціночне поняття, ширший за його словесну конструкцію, що викликає потребу в компетентному та науково обґрунтованому тлумаченні змісту господарської процесуальної норми.

Тлумачення оціночних понять у господарському процесі має свою специфіку: по-перше, воно не спрямоване на уніфікацію розуміння їх змісту всіма суб'єктами; по-друге, абсолютна уніфікація є навіть небажаною з огляду на призначення оціночного поняття (створення можливостей для ситуативного та індивідуалізованого правозастосування залежно від конкретних умов процесуальної ситуації).

Тлумачення оціночних понять у господарському процесі здійснюється з метою визначення змісту оціночного поняття, адекватного конкретним обставинам справи. Тому критерії такого тлумачення прямо і безпосередньо пов'язані з юридичними фактами, що мають місце у конкретній справі. Поділяємо їх на дві групи: суб'єктивно залежні (дії) та об'єктивно залежні (події). При тлумаченні оціночного поняття вони мають враховуватися комплексно.

Метою тлумачення правової норми у загальному розумінні є її правильні реалізація та / чи застосування. У разі тлумачення оціночних понять необхідно забезпечити адекватність їх тлумачення конкретним обставинам справи і відповідність вимогам та принципам господарського процесуального права (наприклад, принципам розумності, добросовісності, справедливості, своєчасності, що також є оціночними поняттями).

Сформульовано такі пропозиції щодо тлумачення господарсько-процесуальних оціночних понять:

Справедливим рішенням суду є рішення, яке відповідає нормам процесуального і матеріального права, системі соціальних цінностей (моральним засадам та ін.) і забезпечує відповідний обставинам справи захист прав, свобод, інтересів у разі їх порушення, невизнання чи оспорювання.

Розумний строк розгляду справи можна тлумачити як найкоротший у межах закону строк розгляду і вирішення господарської справи, який визначається необхідною для даної справи кількістю процесуальних дій,

достатній для повного, всебічного та об'єктивного дослідження наявних у справі доказів, що створить належні умови для ухвалення законного й обґрунтованого рішення суду та вчасного судового захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав і законних інтересів фізичних осіб та юридичних осіб, держави.

Винятковий випадок – це підтверджена в установленому законом порядку відповідними процесуальними засобами обставина правової дійсності (подію чи стан), яка через важливість, особливість чи надзвичайність і враховуючи домінуючі у суспільстві цінності й правові реалії потребує застосування передбачених у законі винятків із загальних правил.

Поважна причина – це підтверджена в установленому законом порядку відповідними процесуальними засобами обставина правової дійсності, яка перебуває у безпосередньому причинно-наслідковому зв'язку з ходом процесу, виникла несподівано і незалежно від волі учасника процесу, внаслідок чого позбавила його можливості реалізувати процесуальні права чи виконати процесуальні обов'язки, та наслідки якої, діючи добросовісно, відвернути неможливо, що може бути підставою для формального переривання каузального зв'язку між вказаною обставиною та її наслідком.

Обґрунтований (позов, судове рішення, висновок експерта, тощо) – такий, що базується на обставинах правової дійсності, підтверджених відповідними процесуальними засобами, відображає їх та відповідає нормам матеріального і процесуального права.

Загальновідомі обставини – такі обставини правової дійсності, які одночасно: мають прямий стосунок до предмета доказування; відомі більшому чи меншому широкому загалу (загальна і спеціальна загальновідомість); визнані судом загальновідомими, що відображено у рішенні суду.

Розроблені практичні пропозиції та сформульовані теоретичні узагальнення не вирішують усі проблеми норпопроекування та практики застосування господарсько-процесуальних оціночних понять, проте є науковою розвідкою перспективи для подальших наукових досліджень, у тому числі міждисциплінарних.

ВИСНОВКИ

Здобуті результати дослідження оціночних понять у господарському процесуальному праві України створили основу для таких наукових та практичних узагальнень.

1. У ході дослідження історії застосування у праві оціночних понять з'ясовано, що основними періодами розвитку і використання оціночних понять є такі: доісторичний (до VIII ст. до н.е.); античний (від VIII ст. до н.е. до VI ст. н.е.); середньовічний (від VI ст. до XVIII ст.); нової історії (від XVIII ст. до XX ст.); новітньої історії (від XX ст. до початку XXI ст.).

2. Виявлено, що основними причинами використання оціночних понять є потреба трансформувати казуїстичні правові норми в універсальні правила, розраховані на багаторазове застосування в однотипних ситуаціях; здійснювати правове регулювання, яке не стримує розвитку суспільства; закріпити у праві суспільні цінності; мінімізувати прогалини правового регулювання; зменшити обсяг нормативно-правових актів та модернізувати їх; здійснити піднормативне правове регулювання; потребу в глобалізації суспільства.

3. Застосування у праві оціночних понять є об'єктивною необхідністю. Для того, щоб не стримувати розвиток суспільних відносин, норма права повинна бути гнучкою та пластичною. Це забезпечується засобом оціночних понять. Використання оціночних понять при конструюванні правових норм характерне для загальнодозвільного типу правового регулювання, а делегування суддям права деталізувати закон при визначенні змісту оціночних понять свідчить про довіру суспільства до судової влади.

4. Сформульовано визначення поняття «господарсько-процесуальне оціночне поняття» як філософсько-правову конструкцію поняття, яка для створення можливостей ситуативного та індивідуалізованого судового правозастосування формулюється у господарському процесуальному законі

шляхом визначення лише узагальнених абстрактних ознак. Запропоновано систему класифікації господарсько-процесуальних оціночних понять.

5. Функції оціночних понять у праві пропонується визначати як основні напрями їх регулятивного впливу на суспільні відносини з метою створення можливостей для ситуативного та індивідуалізованого правового регулювання та правозастосування, адаптації правової норми до конкретних умов місця, часу і суб'єктного складу правозастосовчої ситуації та ін. Основними функціями оціночних понять є нормативна пластичність, піднормативна деталізація, нормативна адаптація, актуалізація та нормативна економія.

6. Виявлено проблеми тлумачення цих понять на практиці, серед яких необхідність їх подвійної оцінки: насамперед на предмет відповідності вимогам конкретної правової норми, що містить оціночне поняття, потім – на предмет відповідності результату цього тлумачення центральним оціночним поняттям, засобом яких сформульовано завдання господарського судочинства (наприклад, справедливість). Зміст правової норми, в якій міститься оціночне поняття, ширший за його словесну конструкцію, що викликає потребу в компетентному та науково обґрунтованому тлумаченні змісту господарської процесуальної норми.

7. Зауважено, що тлумачення оціночних понять у господарському процесі має свою специфіку: по-перше, воно не спрямоване на уніфікацію розуміння їх змісту всіма суб'єктами; по-друге, абсолютна уніфікація є навіть небажаною з огляду на призначення оціночного поняття (створення можливостей для ситуативного та індивідуалізованого правозастосування залежно від конкретних умов процесуальної ситуації).

8. Сформульовано пропозиції щодо тлумачення господарсько-процесуальних оціночних понять.

Справедливим рішенням суду запропоновано вважати таке рішення, яке відповідає нормам процесуального і матеріального права, системі соціальних цінностей (моральним засадам та ін.) і забезпечує відповідний обставинам

справи захист прав, свобод, інтересів у разі їх порушення, невизнання чи оспорювання.

Розумним строком розгляду господарської справи є найкоротший у межах закону строк розгляду і вирішення господарської справи, який визначається необхідною для даної справи кількістю процесуальних дій, достатній для повного, всебічного та об'єктивного дослідження наявних у справі доказів.

Винятковий випадок – це підтверджена в установленому законом порядку відповідними процесуальними засобами обставина правової дійсності (подія чи стан), яка через важливість, особливість чи надзвичайність і враховуючи домінуючі у суспільстві цінності й правові реалії потребує застосування передбачених у законі винятків із загальних правил.

Поважна причина – це підтверджена в установленому законом порядку відповідними процесуальними засобами обставина правової дійсності, яка перебуває у безпосередньому причинно-наслідковому зв'язку з ходом процесу, виникла несподівано і незалежно від волі учасника процесу, внаслідок чого позбавила його можливості реалізувати процесуальні права чи виконати процесуальні обов'язки, та наслідки якої, діючи добросовісно, відвернути неможливо, що може бути підставою для формального переривання каузального зв'язку між вказаною обставиною та її наслідком.

Обґрунтований (позов, судові рішення, висновок експерта, тощо) – такий, що базується на обставинах правової дійсності, підтверджених відповідними процесуальними засобами, відображає їх та відповідає нормам матеріального і процесуального права.

Загальновідомі обставини – це такі обставини правової дійсності, які одночасно: мають прямий стосунок до предмета доказування; відомі більшому чи меншому широкому загалу (загальна і спеціальна загальновідомість); визнані судом загальновідомими, що відображено у рішенні суду.

Запропоновані нами у цій роботі практичні пропозиції та теоретичні узагальнення не вирішують усі проблеми норпопроекування та практики застосування господарсько-процесуальних оціночних понять, однак є науковою розвідкою перспективи подальших наукових досліджень.

Оскільки це перше дослідження господарсько-процесуальних оціночних понять, то актуальним напрямом для подальших наукових розробок є виявлення практичних проблем застосування неохоплених цим дослідженням оціночних понять, розробка пропозицій щодо їх застосування, удосконалення процесу підготовки нормативно-правових актів із використанням господарсько-процесуальних оціночних понять.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамов Н. А. Обновленный хозяйственный процесс Украины : учеб. пособ. (курс лекций) / Н. А. Абрамов. – 3-е изд. – Х. : Бурун Книга, 2012. – 192 с.
2. Азаркин Н.М. Монтескье / Н.М. Азаркин. – М. : Юридическая литература, 1988. – 128 с.
3. Аристотель. Сочинения : в 4 т. / Аристотель. – Т. 4. – М. : Мысль, 1983. – 830 с.
4. Армяно-Кипчакский процессуальный кодекс (1523-1594 гг.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Polen/XVI/1520-1540/Sudebnik/prozess.htm>. – Заголовок з екрана.
5. Балюк І. А. Господарське процесуальне право. Навч. посіб. – К.: КНЕУ, 2008. – 224 с.
6. Барак А. Судейское усмотрение / А. Барак. – М. : Норма, 1999. – 376 с.
7. Бару М. Оценочные понятия в трудовом законодательстве / М. Бару // Советское государство и право. – 1970. – № 7. – С. 104-108.
8. Безруков С.С. Оценочные понятия и термины в уголовно-процессуальном законодательстве : дис.... кандидата юрид. наук : 12.00.09 / С.С. Безруков. – Омск, 2001. – 220 с.
9. Беяневич В. Е. Господарський процесуальний кодекс України : (із змінами і допов. станом на 1 лип. 2011 р.) : наук.-практ. комент. / В. Е. Беяневич. – 3-є вид., переробл. і допов. – К. : Юстініан, 2011. – 1160 с.
10. Білоусов Ю.В. Поняття та ознаки дискреційних повноважень суду у господарському процесі / Ю.В. Білоусов, М.Б. Рибчак // Університетські наукові записки : часопис Хмельницького університету управління та права. – 2007. – № 4 (24). – С. 100-108.
11. Боннер А.Т. Законность и справедливость в правоприменительной деятельности / А.Т. Боннер. – М. : Российское право, 1992. – 320 с.

12. Боннер А.Т. Избранные труды по гражданскому процессу / А.Т. Боннер. – СПб. : Издательский дом СПб. госуд. ун-та, 2005. – 992 с.
13. Васьковский Е.В. Курс гражданского процесса : в 2 т. / Е.В. Васьковский. – Т. 1 : Субъекты и объекты процесса, процессуальные отношения и действия. – М. : Издательство братьев Башмаковых. – 1913. – 692 с.
14. Васильев С. В. Судочинство в господарських судах : підручник / С.В. Васильєв. – Х. : Еспада, 2013. – 320 с.
15. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел]. – К. : ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с.
16. Венгеров А.Б. Теория государства и права : учебник для юридических вузов / А.Б. Венгеров. – М. : Новый юрист, 1998. – 624 с.
17. Веренкіотова О. Використання оціночних понять у вітчизняній правовій науці / О. Веренкіотова // Підприємництво, господарство і право. – 2008. – № 5. – С. 14-16.
18. Вильнянский С.И. Применение норм советского права / С.И. Вильнянский // Ученые записки Харьковского юридического института. – Харьков, 1956. – Вып. 7. – С. 3-16.
19. Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского // Сочинения : в 2 т. / Т. Гоббс – Т. 2. – М. : Мысль, 1991. – 376 с.
20. Господарське процесуальне право: Підручник / В.Д. Чернадчук, В.В. Сухонос, В.П. Нагребельний, Д.М. Лук'я нець; За заг. ред. к.ю.н. В.Д. Чернадчука. – 2-ге вид., перероб. і доп. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2008. – 378 с.
21. Господарське процесуальне право України: Підручник / За ред. О.І. Харитонові. — К.: Істина, 2008. — 360 с.
22. Гражданский процесс : учебник / [под. ред. В.А. Мусина, Н.А. Чечиной, Д.М. Чечота]. – М. : Проспект, 1999. – 472 с.

23. Гражданский процессуальный кодекс : текст и практические комментарии / [сост. Ф. Шостя, ред. А. Строев]. – Х. : Юридическое издательство НКЮ УССР. – 1925. – 368 с.
24. Грошевий Ю.М. Проблеми підвищення ефективності застосування норм кримінально-процесуального права / Ю.М. Грошевий // Університетські наукові записки. – 2008. – № 3 (27). – С. 276-281.
25. Джинджолия Р.С. Проблемы систематизации оценочных категорий при квалификации преступлений против личности и назначении за них наказания (анализ теории и практики) : дис.... доктора юрид. наук : 12.00.08 / Р.С. Джинджолия. – Рязань, 2005. – 436 с.
26. Дрішлюк В. Проблема суддівського розсуду при вирішенні питання про зловживання правом на захист / В. Дрішлюк // Підприємництво, господарство і право. – 2005. – № 2. – С. 96-98.
27. Жеребкин В.Е. Логический анализ понятий права / В.Е. Жеребкин. – К. : Вища школа, 1976. – 150 с.
28. Жилкин М.Г. Уголовно-процессуальная оценка последствий преступлений в сфере экономической деятельности : дис.... кандидата юрид. наук : 12.00.08 / М.Г. Жилкин. – М., 2001. – 249 с.
29. Заде Л.А. Роль мягких вычислений и нечеткой логики в понимании, конструировании и развитии информационных / интеллектуальных систем / Л.А. Заде; [перевод с англ. И.З. Батыршина] [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://zadeh.narod.ru/ZADEH_Rol_mjagkikh_vychislenij.html#_ftnref1. – Заголовок з екрана.
30. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 07.07.2010 № 2453-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2453-17>. – Заголовок з екрана.
31. Законность, обоснованность и справедливость судебных актов / ред. Л.К. Рычкова. – Краснодар : Советская Кубань, 1974. – 192 с.

32. Игнатенко В.В. Оценочные понятия и административно-деликтный закон / В.В.Игнатенко. – Иркутск : Изд-во Иркутского ун-та, 1996. – 157 с.
33. Изварина А.Ф. Акты судебной власти в гражданском судопроизводстве : учебное пособие / А.Ф. Изварина. – Ростов-на-Дону, 1998. – 76 с.
34. Історія держави і права зарубіжних країн : правові джерела : навчальний посібник / [упор. Г.І. Трофанчук]. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 352 с.
35. Історія держави і права зарубіжних країн : хрестоматія / ред. В.Д. Гончаренка. – К. : Видавничий дім «Ін Юре». – 2002. – 716 с.
36. Кашанина Т.В. Юридическая техника : учебник / Т.В. Кашанина. – М. : Эксмо, 2008. – 512 с.
37. Кашанина Т.В. Оценочные понятия в советском праве : дис.... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Т.В. Кашанина. – Свердловск, 1974. – 185 с.
38. Кельман М.С. Загальна теорія права : підручник / М.С. Кельман, О.Г. Мурашин. – К. : Кондор, 2002. – 353 с.
39. Ковальський В.С. Правотворчість : теоретичні та логічні засади / В.С. Ковальський, І.П. Козінцев. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 192 с.
40. Кодекс професійної етики судді, затверджений V з'їздом суддів України 24.10.2002 р. / Дослідження якості роботи судів з використанням методології карток громадянського звітування : навчальний посібник / Проект USAID «Україна: верховенство права». – Київ, 2010. – 128 с.
41. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. № 8073-Х [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/80731-10/print1331148578201155>. – Заголовок з екрана.
42. Коломоєць Т. Тлумачення оцінних понять в адміністративному судочинстві як складова вітчизняної правозастосовної практики / Т. Коломоєць, П. Лютіков // Право України. – 2011. – № 4. – С. 47-52.

43. Комаров В.В. Право на справедливий судовий розгляд у господарському судочинстві : навчальний посібник / В.В. Комаров, Н.Ю. Сакара. – Х. : Національна юридична академія України, 2007. – 42 с.
44. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, ратифікована Законом України № 475/97-ВР (475/97-ВР) від 17.07.1997 р. : за станом на 01.01.2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http : // zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_004](http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_004). – Заголовок з екрана.
45. Конституція України від 28.06.1996 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http : // zakon1.radgov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=254%EA%2F96- %E2%F0](http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=254%EA%2F96-%E2%F0). – Заголовок з екрана.
46. Коробець Б.Н. Оценочные понятия в российском уголовном праве : социальная обусловленность и юридическая сущность : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право і кримінологія; кримінально-исполнительное право» / Б.Н. Коробець. – М., 2007. – 22 с.
47. Корчак Н. Співвідношення норм та оціночних понять в інституті антимонопольного регулювання / Н. Корчак [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http : // www.amc.gov.ua/amc/control/uk/publish/article?showHidden=1&art_id=49885&cat_id=47049&ctime=1151590032750](http://www.amc.gov.ua/amc/control/uk/publish/article?showHidden=1&art_id=49885&cat_id=47049&ctime=1151590032750). – Заголовок з екрана.
48. Косович В.М. Оціночні поняття як джерело і форма права / В.М. Косович // Вісник Львівського університету : Серія юридична. – 2004. – Вип. 40. – С. 52-59.
49. Косович В.М. Оціночні поняття як засіб юридичної техніки : монографія / В.М. Косович. – Львів : Тріада-плюс, 2010. – 212 с.
50. Косович В.М. Оцінювання й оцінки у правовому регулюванні : дис.... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / В.М. Косович. – Львів, 1996. – 191 с.
51. Кострова М.Б. Оценочная лексика в уголовном законе : уголовно-правовой, уголовно-процессуальный и криминалистический аспекты / М.Б. Кострова

- [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://irbis.asu.ru/mmc/golev/25.ru.shtml>. – Заглавие с экрана.
52. Кравчук В.М., Угриновська О.І. Науково-практичний коментар Господарського процесуального кодексу України / В.М. Кравчук, О.І. Угриновська. – К. : Істина, 2006. – 944 с.
53. Кудрявцев Ю.В. Нормы права как социальная информация / Ю.В. Кудрявцев. – М. : Юридическая литература, 1981. – 144 с.
54. Левина Д.Н. Теоретические проблемы толкования и применения оценочных понятий : дисс... кандидата юрид. наук: 12.00.01 / Д.Н. Левина. – М., 2007. – 216 с.
55. Лилак Д.Д. Мудрість прадавніх про право, закон, владу, правосуддя / Д.Д. Лилак. – К. : Оріяни, 2000. – 144 с.
56. Лист Вищого господарського суду України «Про деякі питання практики застосування норм Господарського процесуального кодексу України, порушені у доповідних записках про роботу господарських судів у 2006 році» №02–8/123 від 15.03.2007 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v_123600-07. – Заголовок з екрана.
57. Лист Верховного Суду України «Щодо перевищення розумних строків розгляду справ» № 1–5/45 від 25.01.2006 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v5_45700-06. – Заголовок з екрана.
58. Лист Верховного Суду України № 1-5/45 від 25.01.2006 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v5_45700-06. – Заголовок з екрана.
59. Лист Верховного Суду України від 12.07.2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=n0002700-10>. – Заголовок з екрана.
60. Лукьяненко М.Ф. Оценочные понятия гражданского права. Разумность, добросовестность, существенность / М.Ф. Лукьяненко. – М. : Статут, 2010. – 423 с.

61. Лукьяненко М.Ф. Теоретические основы процесса познания содержания гражданско-правовых норм с оценочными понятиями / М.Ф. Лукьяненко // Академический вестник : Серия «Право». – Тюмень : ТГАМЭУП, 2008. – № 2 (4). – 232 с.
62. Марущак Н. Справедливість у кримінальному судочинстві / Н. Марущак // Право України. – 2007. – № 6. – С. 174-177.
63. Методичні рекомендації для центральних органів виконавчої влади щодо застосування в законотворчій діяльності Конвенції про захист прав і основних свобод людини, схвалені постановою колегії Міністерства юстиції України від 21.11.2000 р. № 40 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/v0040323-00/print1354789169179696>. – Заголовок з екрана.
64. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права від 16.12.1966 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_043. – Заголовок з екрана.
65. Монастирський Д.А. Стабільність закону : поняття, сутність та фактори забезпечення : дисс. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Д.А. Монастирський. – К., 2008. – 199 с.
66. Монреальська універсальна декларація про незалежність правосуддя 1983 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.judges.org.ua/d5.htm>. – Заголовок з екрана.
67. Морозов М.Э. Право как фактор достижения справедливости в юридическом пространстве / М.Э. Морозов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://arbitrage.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=74&Itemid=34. – Заголовок з екрана.
68. Мойсеєнко Г.В. Оцінні поняття в адміністративному судочинстві України: дис. кандидата юрид. наук : 12.00.07 / Г.В. Мойсеєнко. – Запоріжжя, 2017. – 222 с.

69. Науково-практичний коментар Господарського процесуального кодексу України / за ред. О. І. Харитонова. – 2-ге вид., переробл. та допов. – К. : Істина, 2010. – 344 с.
70. Нефедьев Е.А. Учебник русского гражданского судопроизводства / Е.А. Нефедьев. – М. : Типография Императорского Московского университета, 1909. – 403 с.
71. Нигматдинов Р.М. Проблема правовых понятий и оценочных категорий в гражданском процессуальном праве : дисс. ... кандидата юрид. наук : 12.00.15 / Р.М. Нигматдинов. – М., 2005. – 176 с.
72. Огородник А. Оціночні поняття в структурі норм кримінального права / А. Огородник // Право України. – 2000. – № 1. – С. 103-108.
73. Опалев Р.О. Оценочные понятия в арбитражном и гражданском процессуальном праве : дисс. ... кандидата юрид. наук : 12.00.15 / Р.О. Опалев. – Екатеринбург, 2008. – 263 с.
74. Оптимизация гражданского правосудия России / [С.Л. Дегтярев, И.Г. Медведев, С.С. Трушников и др.] ; под ред. В.В. Яркова. – М. : Волтерс Клувер, 2007. – 192 с.
75. Основні принципи незалежності судових органів, схвалені резолюціями Генеральної Асамблеї ООН № 40/32 та № 40/146 від 29.11.1985 р., 13.12.1985 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_201. – Заголовок з екрана.
76. Падох Я. Суди і судовий процес старої України : нарис історії / Я. Падох. – Нью-Йорк-Париж-Сидней-Торонто-Львів, 1990. – 128 с.
77. Питецкий В.В. К вопросу о сущности оценочных понятий в праве / В.В. Питецкий // Социальное управление и право : сборник научных трудов. – Вып. 61. – Свердловск : СИУОН, 1978. – С. 89-93.
78. Питецкий В.В. Оценочные понятия в советском уголовном праве : автореф. дисс. на соискание научн. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08

- «Уголовное право и криминология ; уголовно-исполнительное право» / В.В. Питецкий. – Свердловск, 1979. – 16 с.
79. Покровский И.А. Основные проблемы гражданского права / И.А. Покровский // Серия : Классика российской цивилистики. – М. : Статут, 1998. – 353 с.
80. Порівняльне судове право : навчальний посібник / [І.Є. Марочкін, Л.М. Москвич, Н.В. Сібільова, В.С. Бабкова, Ю.І. Крючко] ; [за ред. І.Є. Марочкіна, Л.М. Москвич]. – Харків : Право, 2008. – 112 с.
81. Постанова Вищого господарського суду України від 27 вересня 2011 р. у справі № 53/230. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/18428529>. – Заголовок з екрана.
82. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про застосування норм господарського процесуального законодавства при розгляді справ у суді першої інстанції» № 2 від 12.06.2009 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v0002700-09>. – Заголовок з екрана.
83. Права, за якими судиться малоросійський народ / ред. Ю.С. Шемшученко. – К. : АТ «Книга», 1997. – 549 с.
84. Приходько И.А. Доступность правосудия в арбитражном и гражданском процессе : основные проблемы / И.А. Приходько. – СПб. : Издательский дом С.-Петербур. гос. ун-та, 2005. – 672 с.
85. Причепій Є.М. Філософія : підручник для студ. вищ. навч. закл. / Є.М. Причепій, А.М. Черній, Л.А. Чекаль. – К. : Академвидав, 2005. – 592 с.
86. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави : навчальний посібник / П.М. Рабінович. – К. : Атіка. – 2001. – 176 с.
87. Рекомендація R (84) 5 Комітету міністрів державам-членам відносно принципів господарського судочинства, спрямованих на вдосконалення судової системи від 28.02.1984 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_126. – Заголовок з екрана.

88. Салическая правда / [перевод Н.П. Грацианского]. – М. : Образц. тип. им. Жданова, 1950. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/salic.htm>. – Заголовок з екрана.
89. Світличний О.П. Господарський процес: підручник / за заг. ред. Світличного О.П. – К.: НУБіП України., 2016 – 337 с.
90. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : підручник / О.Ф. Скакун. / пер. з рос. – Харків : Консум, 2001. – 656 с.
91. Словник іншомовних слів / [ред. О.С. Мельничук]. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : УРЕ, 1985. – 968 с.
92. Словник оціночних понять Кримінального кодексу України / [упоряд. А.П. Огородник]. – К. : Пульсари. – 2006. – 176 с.
93. Сѣверскій Я.Г. Памятники древне-русскаго законодательства. Русская Правда. Судныя Грамоты (Псковская и Новгородская). Судебники. Съ предварительными замѣчаніями и краткимъ словаремъ / Я.Г. Сѣверскій. – С.-Петербургъ : Книжный магазинъ А.Ф. Цинзерлинга. – 1893. – 128 с.
94. Сокурєнко В.В. Роль соціальної справедливості в розбудові правової соціальної держави : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. – 12.00.12 «Філософія права» / В.В. Сокурєнко. – К. – 2002. – 19 с.
95. Соловьева Т.А. Оценочные понятия и суждения в уголовно-процессуальном праве / Т.А. Соловьева // Правоведение. – Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1986. – № 3. – С. 68-73.
96. Средневековые исторические источники Востока и Запада [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/litva.html>. – Заголовок з екрана.
97. Степанова Е.А. Оценочные понятия трудового права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05 / Е.А. Степанова. – Ростов-на-Дону, 2005. – 187 с.
98. Судебник Казимира 1468 р. Литовський [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.history.univ.kiev.ua/ukrbooks/letop/sudebnyk.zip>. – Заголовок з екрана.

99. Судебные уставы 20 ноября 1864 года, съ изложениемъ разсуждений, на коихъ они основаны, изданные государственною канцелярією. – Санктпетербургъ : Государственная канцелярія. – 1867. – 713 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
http://books.google.com/books?id=C1gMAAAAYAAJ&pg=PA135&dq=subject:%22Law%22&hl=ru&ei=wH1_TP3nFdKd4QbfybnTCw&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=5&ved=0CDkQ6AEwBDg8#v=onepage&q&f=false. – Заголовок з екрана.
100. Теорія держави і права : навчальний посібник / [авт.-упорядн. М.В. Кравчук]. – Тернопіль, 1999. – 144 с.
101. Тисяча років української суспільно-політичної думки : у 9 т. / [упорядн. О. Сипушко]. – К. : Дніпро, 2001. – Т. 1 : X-XV ст. – 632 с.
102. Тітко І.А. Нормативна сутність оцінних понять в кримінально-процесуальному праві України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. – 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / І.А. Тітко – Х. – 2009. – 21 с.
103. Тітко І. А. Оцінні поняття у кримінально-процесуальному праві України : монографія / І. А. Тітко. — Х. : Право, 2010. — 216 с.
104. Тура Н.А. Австрійській уставъ гражданскаго судопроизводства 1895 года въ сопоставлении съ нашимъ уставом / Н.А. Тура. – С.П.Б. : Типографія Правительствующаго Сената, 1896. – 227 с.
105. Турчин А.І. Ретроспективний аналіз застосування оціночних понять господарського процесуального права. Правова система України в умовах європейської інтеграції: погляд студентської молоді: збірник тез доповідей І міжнародної студентської наукової конференції (Тернопіль, 3-4 квітня 2017 р.) / За ред. Банаха С.В. – Тернопіль, Тернопільський національний економічний університет, 2017. – С.79-82.
106. Турчин-Кукаріна І.В. Оціночні поняття у цивільному процесуальному праві України : дис.... кандидата юрид. наук : 12.00.06 / І.В. Турчин-Кукаріна. – Львів, 2013. – 255 с.

107. Турчин-Кукарина И.В. Оптимизация толкования в гражданском процессе оценочных понятий «существенность значения», «значимость фактов», «уважительность причины», «обоснованность» // Теория и практика общественного развития. – 2013. – № 4. – С. 307-309.
108. Турчин-Кукарина І.В. Види цивільно-процесуальних оціночних понять права та їх регулятивні закономірності / І.В. Турчин-Кукарина / Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : матеріали XVIII регіональної науково-практичної конференції, 26-27 січня 2012 р. – Львів : Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2012. – 436 с. – С. 230-232.
109. Турчин-Кукарина І.В. Господарсько-процесуальні оціночні поняття права як ознака лібералізації господарського судочинства / І.В. Турчин-Кукарина // Юридична Україна. – 2011. – № 7. – С. 47-51.
110. Указ Президента України «Про Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів» № 361/2006 від 10.05.2006 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=361%2F2006&p=1316441464635677>. – Заголовок з екрана.
111. Ухвала Господарського суду Черкаської області від 19.12.2011 р. у справі № 16/5026/922/2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/20019903>. – Заголовок з екрана.
112. Ухвала Самарського районного суду м. Дніпропетровська від 22.09.2006 р. у справі № 2-1559/06 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/4703471>. – Заголовок з екрана.
113. Хворостянкіна А.В. Дефініції в законодавчих текстах : питання теорії [Електронний ресурс] / А.В. Хворостянкіна. – Режим доступу : <http://www.minjust.gov.ua/0/6669>. – Заголовок з екрана.
114. Хрестоматия по всеобщей истории государства и права / [ред. З.М. Черниловский]. – М. : Гардарика, 1996. – 416 с.

115. Господарський процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. № 1618-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1618-15&p=1306586145940947>. – Заголовок з екрана.
116. Цицерон Марк Туллий. Диалоги : о государстве; о законах / Марк Туллий Цицерон. – М. : Наука, 1966. – 224 с.
117. Черданцев А.Ф. Вопросы толкования советского права : учебное пособие / А.Ф. Черданцев. – Свердловск, 1972. – 192 с.
118. 353. Черданцев А.Ф. Теория государства и права : учебник для вузов / А.Ф. Черданцев. – М. : Юрайт-М, 2002. – 432 с.
119. Чернадчук В.Д., Сухонос В.В., Нагребельний В.П. та ін. Господарське процесуальне право: Підручник / В.Д. Чернадчук, В.В. Сухонос (ст.), В.П. Нагребельний, Д.М. Лук'янець; За заг. ред. к.ю.н. В.Д. Чернадчука. – 2ге вид., перероб. і доп. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2008. – 378 с.
120. Черноус С.М. Оціночні поняття у трудовому праві України : дис.... кандидата юрид. наук : 12.00.05 / С.М. Черноус. – К., 2010. – 212 с.
121. Штамм С.И. Судебник 1497 года : учебное пособие по истории государства и права СССР / С.И. Штамм. – М. : Государственное издательство юридической литературы, 1955. – 112 с.
122. Юридичний словник / І.П. Бутко, Р.І. Гричук / [за ред. Б.М. Бабія, Ф.Г. Бурчака, В.М. Корецького, В.В. Цветкова]. – 2-ге вид. – К. : Головна редакція УРЕ, 1983. – 872 с.
123. Яблочковъ Т.М. Практический комментарий на Уставъ гражданского судопроизводства / Т.М. Яблочковъ. – Томъ 1. – Ярославль. – 1913. – 406 с.
124. Osborn V. Bank of the United States [Електронний ресурс] / V. Osborn. – Режим доступу : <http://supreme.justia.com/us/22/738/case.html>. – Заголовок з екрана.